РУСЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ “АНГЕЛ КЪНЧЕВ”
ФИЛИАЛ – СИЛИСТРА
КАТЕДРА ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИ И ПРИРОДНИ НАУКИ

Донка Радева Илиева

Изречения за изразяване на непряка обусловеност (отстъпка) в българския език

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация за присъждане
на образователната и научна степен *доктор*

Област на висше образование: *Хуманитарни науки*
Професионално направление 2.1. *Филология*
Научна специалност: *Български език*

2022

Дисертационният труд „Изречения за изразяване на непряка обусловеност (отстъпка) в българския език“ е обсъден и предложен за публична защита на заседание на *Катедрата по филологически и природни науки* при Филиал – Силистра на Русенския университет „Ангел Кънчев“ на 24.10.2022 г.

Дисертационният труд съдържа 211 страници, подредени по следния начин: увод. три глави, заключение и изводи, библиография, приложения.

Публичната защитата ще се състои на …….. в …….

Материалите по защитата са на разположение в стая 113 във Филиал – Силистра на Русенския университет „Ангел Кънчев“

УВОД

Развитието на българския книжовен език през вековете има богата история. Тя съчетава в себе си разнообразни явления и промени, проявяващи се на различни нива: фонетично, лексикално, синтактично и др. Научният анализ на тези явления, осъществяван в продължение на много години от изследователи в различни езикови сфери, има своите изключителни постижения и показва както широтата на този процес, така и многоаспектността на изследователските подходи. В резултат на извършените проучвания се разкрива една своеобразна широка панорама на книжовния език, което дава възможност да се установят и подредят във времето различните процеси, протичащи в него: новостите, навлизащи в лексиката и в синтаксиса; промените в семантиката на езиковите средства, в техните структурни белези, в начините на тяхната съчетаемост, в способността им да описват и отразяват езиковите явления и др.

Синтаксисът е област, осигуряваща богата проблематика за изследване и простор за научни търсения. Изреченията с отстъпителна семантика заемат особено място в областта на синтаксиса, поради спецификата си на обект – все още недостатъчно добре проучен и провокиращ изследователски стремления. Интересът към тези изречения се дължи на пъстротата и многообразието в семантиката им – наличието на конкретно обстоятелство, което „обогатява“ смислово главното изречение (или главните части в простото изречение), внасяйки елемент на доуточнение и конкретизиране на информацията. В изреченията, изразяващи отстъпителни отношения, значението обусловеност се характеризира като взаимна връзка на събития, едното от които – това, представено в подчиненото изречение, не се явява достатъчно основание, за да отмени реализирането на другото събитие, представено в главното изречение. Освен това в този тип изречения „връзките и отношенията между действията се предават диференцирано, експлицитно, чрез специализирани за целта синтактични средства, каквито са съюзите и съюзните думи“.

При съвременния развой на езикознанието, с нарастването на научния интерес към различните по тип *обстоятелствени изречения* и към проблемите, които те поставят за разрешаване, изследването на изреченията за отстъпка е особено **актуално**. Лингвистичните наблюдения върху отстъпителните отношения не само разкриват същността на важни закономерности в езика, но и играят огромна роля в тази област на познанието и провокират интерес както в практически, така и общотеоретически план. Базирайки се на факта, че в езиковедската литература съществуват сравнително малко изследвания, свързани с изреченията за отстъпка, е необходимо тяхното *по-детайлно изследване.* Възможността да се проучат в дълбочина отстъпителните изречения би допринесло за представянето им в цялостност и „триизмерност“, което **прави темата на дисертацията значима и актуална**. Фактът, че подобно проучване би представлявало интерес и би обогатило езиковедските изследвания по този проблем, провокира избора ми на дисертационната тема. По-задълбочено проучване на отстъпителната семантика – и в частност представяне на структурно-синтактичната вариативност, както и на формалните особености на отстъпителната конструкция – ще осветли от различен ракурс отстъпителните отношения, допринасяйки за тяхното визуализиране и систематизиране на базата на различни критерии. Поставянето на отстъпителните отношения в центъра на изследователската работа очертава границите на проучването и рамкира идеята за представяне на изреченията за отстъпка в българския език като цялостна система с присъщите ѝ логически и семантично-структурни свойства и атрибути. Представянето и на отстъпителните свързващи средства

ще открои тяхното многообразие, както и ролята им на формални показатели, сигнализиращи наличието на отстъпително отношение в рамките на изречението.

Интересът към проблема е провокиран също и от стремеж към отразяване на отстъпителната семантика и в старобългарски език, проследяване генезиса и префункционализирането на някои от свързващите средства, като по този начин се илюстрира постъпателността, обвързаността и закономерното развитие на езикови явления и процеси, оформящи облика, спецификите и съдържателността на цялостния езиков развой. Интересът ми бе провокиран и от стремеж да се представи многообразието от репрезентации на различни по тип отстъпителни изречения, както и да се проследи фреквентността на свързващите средства, сигнализиращи наличие на отстъпителни отношения в текстове от българската художествена литература. Мотив за насочването към темата са и личните ми интереси в областта на езикознанието и на синтаксиса – в частност.

Обект на проучването са отстъпителните отношения в българския език и по-конкретно: репрезентациите на изреченията за отстъпка с акцент върху функционално-семантичните и структурно-синтактичните им особености. В оптиката на научното изследване са поставени многообразието и езиковата вариативност на отстъпката, както и характеризирането на синтактично езиково равнище на наблюдаваните закономерности в структурата и семантиката на този тип изречения. Представянето на отстъпителната семантика следва *модел на двуплановост – върви в два аспекта* на описание и анализиране: *първият* е свързан с възприемането и осмислянето на този тип изречения като монолитна цялост, характеризираща се с конкретна изреченска структура, наличие на специализирани свързващи средства, както и определени закономерности при изграждането ѝ. Паралелно с това се представя и системата от понятия и термини, които обобщават и адекватно описват изречението за отстъпка, като се отразяват взаимовръзките между компонентите; акцент се поставя и на тяхното семантично своеобразие, на различните видове йерархични структурни отношения, на ролята на свързващите елементи и др. И от друга страна – *втори аспект*, който представя многообразието от репрезентациите на отстъпителната семантика в синхрония и диахрония, т. е. в своеобразен исторически план, като се изследва генеалогията им и при простите, и при сложните изречения, акцентира се върху приемствеността в развитието им и се илюстрират проявленията им в старобългарската епоха и в съвременността.

Изреченията, визуализиращи отстъпка, са извлечени от текстове на българската художествена литература, създавана през различни периоди от нейното съществуване, като подборът е съобразен с идеята да се открояят и илюстрират интересните случаи от многочислените реализации на отстъпителните отношения в миналото и днес. Смятаме, че описание и изследване по посочения начин допринася за по-цялостното представяне на проучваната тематика.

Предмет на изследване са отстъпителните изречения като фрагмент от езиковата система. Изреченията, в които се наблюдават отстъпителни отношения, се представят на фона на езиковата среда, характерна за конкретния период от развитието на българския език. Поставя се акцент и на факта, че отстъпителните отношения се оформят на основата на взаимоотношения между езиковите единици в рамките на изреченската структура, чрез които се осмисля тяхната семантична и синтактична специфика.

Целта на настоящото изследване е провеждане на цялостно проучване на отстъпителната семантика: проследяване на структурно-семантичните аспекти и причинно-следствени връзки, които в съвкупност са присъщи на изреченията за

отстъпка в българския език; откроyване и систематизиране на репрезентациите и категоризиране на наблюдаваната езикова вариативност на отстъпителните отношения.

Целта се постига при изпълнението на следните **задачи**:

- Да се представи същността на отстъпителните отношения, техните семантични характеристики, обем, нива на езикова реализация;
- Да се проследи механизмът на формиране на отстъпителната изреченска конструкция в българския език, като се определят нейните основните характеристики, взаимоотношенията на езиковите единици и наблюдаваната еволюционна динамика;
- Да се опише семантиката на отстъпителните изречения на базата на основните начини на структуриране на различни синтактични нива: отношения на отстъпка, изразени в простото изречение (както и в простото усложнено изречение) и отстъпителни отношения, откроени в рамките на сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка; да се открои пресечната точка в семантиката на посочените видове изречения, изразяващи отстъпка;
- Да се опишат начините за изразяване на отстъпителните отношения в простото изречение, като се акцентира върху специализираните формални показатели, сигнализиращи наличието на отстъпителна семантика – предлози, съчетания от предлози, употребата на частици като лексикални модификатори и др.); да се илюстрира употребата им с оглед на нивото на фреквентност;
- Да се опишат начините на преобразуване на простото изречение в просто с усложнена семантична структура, на фона на многообразието от репрезентации на отстъпителни отношения в изречения от този тип;
- Да се опишат начините за изразяване на отстъпителните отношения в сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, като се акцентира върху специализираните формални показатели, сигнализиращи наличието на отстъпителна семантика и се илюстрира тяхната употреба;
- Да се опишат основните отстъпителни съюзи в българския език, да се характеризират техните семантико-комуникативни свойства, както и различията в употребата им от гледна точка на семантиката. Да се проследи динамиката в развитието им от употребата им в старобългарския език до тази в съвременния български език, като се открои спецификата на изреченската структура на фона на контекстите;
- Да се проследи езиковият развой, като се открои приемствеността в изследваните езикови явления – изреченията за отстъпка да се осмислят като елементи именно на динамична система, развиваща се във времето.

В хода на проучването са използвани различни *методи* и *принципи* на изследователска работа: следват се комплексният и системният подход; основен е методът на лингвистично описание на проучваните синтактични единици с оглед откроyване наличието на отстъпителна семантика; посредством системно-структурния метод изследването получава задълбоченост и позволява разглеждането на езиковите явления като закономерен процес; чрез съпоставителния анализ се съпоставят структурата и семантиката на различни по тип изречения, за да се определи и оцени нивото на идентичност и тъждественост на отстъпителните отношения; прилага се и методът на лингвистичния експеримент при преобразуване на синтактични структури: обособени части, деепричастия и др. в подчинени изречения и обратно, както и при преобразуване на други по вид синтактични единици. Основни принципи на изследването са изчерпателност на ексцерпцията и систематизация на езиковия материал. Стремежът е да се постигне обективност и коректност при анализа на езиковите категории.

ПЪРВА ГЛАВА

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОТСТЪПИТЕЛНА СЕМАНТИКА В БЪЛГАРСКИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ

1. 1. Теоретични основи на проучванията

Отстъпителните отношения в българския език са езиков феномен, който е сравнително малко проучен. Сведения за него могат да бъдат открити в различни езиковедски изследвания: както в трудове, в които се разглеждат по-общи лингвистични въпроси, където отстъпката е само маркирана, така и в проучвания, конкретно свързани с проблема. Съществуват и задълбочени наблюдения, в които са представени различни аспекти на отстъпителните отношения, поставящи акцент на формалния показател (свързващото средство) или посочващи начините, чрез които този тип отношения се експлицират в простото и в сложното изречение.

В българската езиковедска литература сравнително късно се появяват изследвания, свързани с отстъпителното отношение. Интересът към него се проявява в две насоки: във връзка с изясняване конкретни обстоятелства, сързани с действието в простото изречение или като синтактично-структурно и семантично отношение в сложното съставно с подчиненото обстоятелствено изречение.

В първите граматики преди Освобождението не се среща информация за отстъпителните отношения, което се обяснява със спецификата на този тип отношения, както и с особеностите на отстъпителните свързващи средства. Първите възрожденски автори на помагала и учебници **(Неофит Рилски; Й. Груев; д-р Васил х. Ст. Берон; Ив. Момчилов и др.)** показват интерес към конкретни езикови явления, което е отражение и на процесите в обществения живот. В граматичната литература се срещат само откъслечни сведения за изреченията и съюзите, като се правят предимно бегли опити за тяхната класификация.

Постепенно в граматиките през този период се появяват първите описания и характеризиране на отстъпителните отношения, появяват се наченки на разграничаването на отстъпителните съюзи и стремеж за обособяването им сред останалите класове подчинителни съюзи. Името на **Йоаким Груев** се свързва с първото по-задълбочно наблюдение на отстъпителното отношение и открояването му като специфично езиково явление със своя собствена визия и значимост. Максимална е конкретизацията на поднесената информация, според която авторът групира свързващите средства. В резулатат на наблюденията си, той обособява отстъпителните съюзи в отделна група сред останалите видове. Като отстъпителни съюзи са посочени: *ако и, при все това, нека, нъ, обаче.*

Следващ етап в граматичната мисъл, който визуализира напредъка областта на лингвистиката, е включването на по-подробна информация за подчинените изречения и за съюзите като свързващи елементи. Правят се и първите опити за класифициране и систематизиране на различните видове подчинени изречения, като в някои от граматиките (на **Т. Икономов**, на **Ив. Момчилов, П. Калканджиев** и др.) все още не е обърнато специално внимание на отстъпителните изречения. Постепенно представата за съюзите се обогатява както чрез попълване системата от свързващи средства с нови съюзи, така и чрез по-прецизното класифициране на различните групи съюзи и разграничаването им на семантично и функционално ниво. През този период се правят първите стъпки и за разграничаването между условните и отстъпителните съюзи, като се отчита семантичната близост между тях. Акцент е поставен върху съюза *аще*, който е определен като условен съюз в Граматиката на Ив. Момчилов. Тук като отстъпителни

съюзи са посочени: **понѣ, аще и — обаче, хотѧ-но**. Поставянето на разделителна граница между условните и отстъпителните съюзи е своеобразен научен напредък през периода, върху което ще съсредоточат вниманието си и редица други изследователи в по-късен етап от развитието на езиковедската научна мисъл.

След Освобождението се появяват редица граматики и учебници, представящи опити за класификации на подчинените обстоятелствени изречения, сред които място намират и изреченията за отстъпка. Учебникът на **Атанас Илиев**, визуализиращ теоретичните виждания на автора, включва и класификация на подчинените обстоятелствени изречения, която в голяма степен съответства на съвременната. В оптиката на представяне в Синтаксиса попада и откроването на семантичните спецификации и синтактичната структура на изреченията за отстъпка. Системата от отстъпителни съюзи постепенно се допълва чрез включването на някои от най-важните съюзи за отстъпка: *ако, ако и да (макар), да, колкото и да, дорде, дори, даже*.

Широката панорама на историята на българския език, в книгата на **Стефан Младенов** отчетливо разкрива връзката на съвременния български език със старобългарския, като зараждането на различни езикови явления от съвременността се търси още в старобългарската епоха. Изследователят спира вниманието си на отстъпителните (концесивните) изречения, чиито особености са изведени в отделен параграф (§ 189); отстъпителните изречения са разграничени от останалите подчинени изречения, и по-конкретно от „условните и каузалните“. В изследването е поставен акцент на няколко основни момента: откроени са съюзите като формални показатели за вида на подчиненото изречение, анализира се специфичната за българския език да-конструкция и теоретически се обосновава възможността различни по вид изречения (относителни, локални, темпорални и модални), да придобият отстъпителна семантика посредством използването на да-конструкцията и превръщането ѝ в подчинено изречение. Откроена е и още една особеност при новосъздадените отстъпителни отношения – възможността за включването на усилителната частица *и* в състава на сложните отстъпителни съюзи.

Петър Калканджиев откроява отстъпителната функция на предлозите *при* и *без* при изразяване на отстъпката в простото изречение. Но за пълнота на изследването на този тип отношения не може да се говори, защото обстоятелството за отстъпка не е отбелязано като част от групата на обстоятелствените пояснения.

Включването на наречния предлог *въпреки* в системата на свързващите средства („Българска граматика”) обогатява остъпителната семантика и способства за оформяне облика на отстъпителните отношения. Граматиката на **Никола Костов** има нормативен характер и до голяма степен е с практическа насоченост. Авторът се стреми да остане обективен спрямо езиковата действителност, работейки с езиковите образци – но сред тях липсват такива, които да илюстрират особеностите на отстъпителните отношения.

„Нова българска граматика” заема особено място в граматичното ни наследство – в нея, наред с другите теоретични постановки, са представени и възгледите на **А. Теодоров-Балан** за изречението, като съществено внимание е обърнато на частите на простото изречение. Трудът отразява стремеж към ревизиране на някои традиционни възгледи и понятия чрез задълбочено проучване на езиковия материал. Теоретичните схващания са маркирани с изключителна самобитност, демонстрирана в намерението и амбицията на изследователя към обновяване на езиковедската терминология и нейното побългаряване. Въвеждането на собствена синтактична терминология също е съществен отличителен белег – А.Т.-Балан прилага своя система от термини, при което ново наименование е въведено и за отстъпката.

Предлогът *въпреки* е посочен като отстъпително свързващо средство от **Л. Андрейчин** в „Основна българска граматика" – акцент се поставя и на обстоятелствените пояснения, които са анализирани подробно откъм видове. Но сред тях не се откроява обстоятелствено пояснение за отстъпка.

Бурното развитие на българската граматична литература е огледално отражение на обществените процеси и очертава картина на фиксиране, откроряване и описание на различни езикови явления. Появата на редица учебници по съвременен български език през 50-те години на XX век са доказателство за задълбочаване на езиковедските изследвания в различни насоки. Продължават проучванията, свързани с отстъпителните отношения, които представят различни гледни точки към проблема. В някои изследвания се избира съпоставката на сложните съставни изречения, съдържащи обстоятелствени изречения за отстъпка, с друг тип сложни изречения (сложно съчинено с противопоставително или сложно съставно с подчинено условно), като начин да се характеризират особеностите на остъпката. В други се поставя акцент върху начина на разпознаване на отстъпителните изречения чрез осмисляне семантиката на конкретното изречение и анализиране на формалния показател на смислово-синтактичното отношение. Ценен момент в изследванията са включените указания – алгоритъм за откроряване на отстъпката посредством различни практически съвети.

Интересът към различни езикови явления и процеси, и в частност – към отстъпителните отношения, не стихва и в следващите десетилетия. В резултат на граматичните изследвания са отчетени постижения в различни насоки. Макар че **Н. Костов**, а след него и **Л. Андрейчин,** в своите граматики откроряват предлога *въпреки* и отстъпителната функция, която той изпълнява, все още липсват задълбочени проучвания в тази връзка. До този момент вниманието на изследователите се съсредоточава предимно върху остъпителните отношения в сложното съставно изречение, изразени посредством подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка, и по-специално – върху съюзите като формални изразители на тези отношения.

Цялостен и сравнително завършен облик на остъпката за първи път изгражда **Константин Попов**. Задълбочеността и широтата на наблюденията, които представя видният езиковед, им отреждат особено място по значимост, а книгата придобива значение на основополагащ труд в областта на синтаксиса на книжовния български език. Изследователят характеризира структурно-семантичните особености на отстъпителните отношения, проследявайки ги в простото изречение, където се разкриват „неблагоприятни обстоятелства, без оглед на които се осъществява глаголното действие", и в сложното изречение, в което „подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпване разкрива едно явление, без оглед на което става онова, за което се говори в главното изречение".

За първи път изследователят прилага критериален принцип за групиране на подчинените изречения за отстъпка, въвеждайки терминологичния израз *„препятствие от най-висока степен"* като базисен белег на подялбата им в две групи „според значението и според синтактичните връзки". В първата група влизат подчинени изречения, които изразяват „условие, от което се отстъпва в главното изречение", като се свързват с главното изречение чрез подчинителните съюзи *макар че, макар да, макар и да, ако и да, и да, при всичко че, при все че, въпреки че, независимо от това че.* Към втората група авторът отнася подчинените изречения, при които „условието, от което се отстъпя в главното изречение, има обобщен характер, т.е то се явява препятствие от най-висока степен". Обобщено-отстъпителното изречение се свързва с главното изречение чрез съюзите *дори и да, даже и да* и съюзните думи**:** *колкото и да, когато и да, където и да, както и да, която и да, каквато и да, който и да, какъвто и да* и др.

Отстъпителните отношения и средствата за тяхното изразяване са разгледани и в **Граматиката на съвременния български книжовен език, издадена от БАН**. Прави впечатление, че в академичния труд изложението за отстъпителните отношения в простото изречение е фрагментарно маркирано – липсва откроено обстоятелственото пояснение за отстъпка. То не е описано като възможен (самостоятелен) елемент от семантично-синтактичната конструкция на простото изречение – разгледано е като част от обстоятелствените пояснения за условие. Представянето на отстъпителните отношения в сложното съставно изречение е значително по-детайлно. При дефинирането на подчиненото отстъпително изречение е подчертано съотнасянето му към „по-общата категория подчинени обстоятелствени изречения за основание“ (разгледани в по-преден параграф). Подчертана е и близостта на подчинените отстъпителни изречения с условните изречения. И тук присъства подялбата на подчинените отстъпителни изречения (еднотипна с въведената от Константин Попов в неговия *Синтаксис*), като е запазен критериалният маркер – *степента на отстъпването, което съдържат*. Различното тук е, че първата група отстъпителни изречения са наречени *„обикновени“*, а за втората група авторите запазват наименованието, дадено от К. Попов – *„обобщено отстъпителни“*. Важен момент в проучването е наличието на информация за остъпително отношение в простото изречение при употребата на обособени части в него. Обърнато е специално внимание и на пунктуацията в подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка.

Особеностите на отстъпителните отношения, представени от различни ракурси и на различно ниво на задълбоченост, могат да бъдат проследени хронологически и в последвалите граматични трудове. Съществуват както отделни статии, така и монографии, които представят различни характеристики и специфики на отстъпката. В резултат на всички тези проучвания, езиковедските търсения, посветени на отстъпителните отношения, постепенно се допълват и обогатяват, като придобиват своя „физиономия“ и заемат полагащото им се място сред останалите видове езикови отношения и процеси. Подреждането на изследванията на базата на хронологическия принцип – което е предмет на проучването, представя естествения развой на търсенията в тази насока, както и богатството на езиковедските достижения и висотата на научната мисъл и знание, придавайки ѝ цялостност и завършеност.

Зара Генадиева-Мутафчиева поставя в центъра на своите наблюдения отстъпителните съюзи. Тя е автор на цялостно изследване върху „единствения по рода си и най-важен подчинителен съюз в съвременния български език – съюзът да“. Монографията е своеобразен завършек на проучване, част от което изследователката концентрира в статия на тема „Отстъпителните съюзи в съвременния български език“, която е отпечатана две години по-рано. В публикацията, включена и в Помагало по синтаксис, авторката отграничава подсистемата на съюзите за *основание* (между които поставя и отстъпителните съюзи) като част от системата на подчинителните съюзи. Като причина за обособяването на *съюзи за основание* в автономна група се изтъква възможността им да сигнализират, че „подчиненото изречение съдържа в една или друга степен *основание за извършване* на действието в главното изречение“. От своя страна отстъпителните съюзи попадат в тази група, но същевременно те показват, че „в подчиненото изречение се съдържа *недостатъчно основание* за извършване на някакво действие в главното изречение“.

В монографията „Подчинителният съюз *да* в съвременния български език“ **Зара Генадиева-Мутафчиева** откроява отстъпителната функция, която този съюз може да изпълнява – служейки за връзка между подчиненото отстъпително изречение и главното. Опирайки се на изследванията на А. Н. Гвоздев, К. Попов и др., авторката

посочва, че според степента на отстъпването, което съдържат, отстъпителните изречения биват обикновени и обобщено отстъпителни. Предложената в „Отстъпителните съюзи в съвременния български език“ класификация на отстъпителните съюзи е допълнена и конкретизирана в монографията – те са обособени в три групи „според това, какъв вид недостатъчно условие те могат да изразяват“; уточнява се също, че всеки от отстъпителните съюзи има „успоредица“ – отстъпителен съюз, въвеждащ подчинено изречение със съставка съюза *да* (*макар и, ако и, ако ще би (и) да, ако ще (и) да, дори (и) да, даже (и) да*). Наричайки ги „*да-изрази*“, З. Генадиева задълбочено очертава цялостния облик на *да-конструкцията*. Ценен принос в монографията е съотнасянето на съвременното състояние и употребата на съюза *да* към състоянието и употребата му в старобългарския език. Подчертавайки типично българския произход на конструкцията, която е наследник на старобългарския инфинитив и на някои причастни форми, авторката посочва, че и днес съюзът *да* е основно ядро в тази конструкция; освен това в съвременния български език *да-конструкцията* се изгражда чрез свързване на съюза *да* с личен глагол и по този начин се изразяват подчинителните синтактични отношения между главното и подчиненото изречение, чиято връзка е той. В монографията е откроена и отстъпителната функция на да-конструкцията, т.е подчинителният съюз да може да бъде изпълван като „конструктивен елемент в отстъпителни отношения“, служещ за връзка между главното и подчиненото отстъпително изречение. Изследователката подчертава, че отстъпителната функция на съюза *да* е „по-нататъшен етап в развоя на условната му функция“.

Книгата на **Елена Георгиева** (предхождана от изследването ѝ „Обособени части в българския книжовен език“) поставя отстъпителните отношения в контекста на усложненото просто изречение. Съсредоточие на трудовете на авторката е изясняването същността на обособените части, а впоследствие обособяването се илюстрира като „резултат от синтактично преустройство на изречението“. Обособените части са дефинирани и класифицирани въз основа на синтактичната им функция. Поставен е акцент и върху функционирането им в речта.

„Граматика на старобългарския език“ и изследването на **Румяна Златанова** „Простото изречение в старобългарския език“ съдържат едни от най-задълбочените анализи на синтактичните особености на старобългарското изречение. Изследването на Румяна Златанова характеризира простото изречение в старобългарския език. Авторката откроява една от най-важните специфики на този тип изречение: подчертава, че простото изречение се образува по специално предназначен за това *абстрактен граматичен образец* (т.е. по структурна схема или структурна основа), който представя единство от две взаимно свързани страни – означаемо и означаващо. Означаема страна е граматичното значение на изречението, а означаващата – това са синтактичните средства, показатели и др.

През 1984 г. излиза едно от най-обстойните изследвания на отстъпителните отношения в старобългарския език – „Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език“ на **Екатерина Дограмаджиева.** В книгата се представя обширен обзор на проучванията (на наши и на чужди изследователи) върху старобългарския език; представят се поредица от класификации на старобългарските изречения; задълбочено се описва старобългарският синтаксис, като се поставя акцент върху различните видове подчинени обстоятелствени изречения. Семантиката на подчиненото изречение за отстъпване е разгъната на широка основа. Тръгвайки от синтактичната връзка с главното изречение, авторката проучва значението и строежа на съюзните средства, въвеждащи отстъпителното изречение. Подчертавайки, че „по основната си съставка – **аџе** – тези

съюзи са генетичен омоним на условните съюзи“, тя акцентира на факта, че контекстът е от изключително значение в старобългарските текстове.

Успоредно с по-големите по обем проучвания се появяват и статии, в които са изследвани отделни частни проблеми, свързани с изразяването на отстъпителното отношение. Подредени по хронология, статиите разглеждат следните проблеми (освен акцента, който поставят върху отстъпката): същност и специфика на деепричастието; съставните относителни местоимения от типа „който и да“, изпълняващи ролята на свързващо средство, сигнализиращо отстъпително отношение; проучване на обстоятелственото пояснение, съдържащо отстъпителна семантика, както и на обобщено отстъпителните изречения, на базата на сравнение и съпоставка между българския и руския език и др. Обединяващо звено между всички тях е експлицитното изразяване на отстъпката в рамките на синтактично-семантичната структура на изречението, както и наличието на свързващо средство, което допълнително уплътнява отстъпителната семантика.

Отстъпителните отношения са своеобразен център и в проучването на **Бистра Милчева**. Изследвайки изразяването на отстъпителната семантика в простото и сложното изречение, тя изтегля описанието на отстъпителното отношение в посока философското му осмисляне. Приносен момент в изследването е акцентът, поставен върху речевата интерпретация на отстъпването в допълнение към неговата езикова интерпретация. Авторката регламентира отстъпителното отношение като вписващо се в системата на езика и използвано като средство за общуване. Чрез изследването си тя откроява мястото на отстъпката в „семантичния комплекс на каузалните (в широк смисъл) връзки и взаимодействия“.

Отстъпителното отношение попада още веднъж във фокуса на изследователката. Бистра Милчева обръща внимание на отстъпката и в статията „Отстъпителната семантика в механизма на метафората“. Интересен е ракурсът на представяне на метафората – авторката използва анализационен подход, базиран на „идеята на Рикьор (доразвита от Якобсон) за „раздвоената референция“ и представя метафората в ранг на „дискурсивна стратегия“ за създаване на поетическа реалност чрез референция от втора степен“.

В „Синтаксис на българския книжовен език“ **Иван Недев** спира своето внимание на смислово-синтактичните особености на сложните съставни изречения, съдържащи подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка. Подобно на К. Попов, авторът поставя акцент върху откроряване спецификите на отстъпителните отношения и в простото изречение, и в подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка, а също така и върху свързващите средства – формални изразители на тези отношения в изреченските структури. Разглеждайки подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка, Иван Недев откроява особеностите им на базата на паралел с подчинените изреченията за условие и със съчинителните изречения за противопоставяне. Той подразделя видовете подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка на *констативни* и *обобщителни,* като отбелязва, че констативните подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка се свързват с главното изречение чрез съюзите *въпреки че, ако и да, при все че, при всичко че, макар че, макар да, макар и да* и др., а обобщителните подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка се свързват с главното изречение чрез съюзите *ако ще би, и да, даже да, даже и да, дори да, дори и да* или чрез различни съчетания. Тези съчетания могат да бъдат изградени от относителни местоимения, респ. от относителни местоименни наречия, и съюзното образуване *и да (който **и да,** какъвто **и да,** където **и да*** и др.), или чрез съчетания,

изградени от частицата *даже (и)* и местоимения и местоименни наречия ***даже и*** *който,* ***даже и*** *какъвто,* ***даже и*** *където* и др.).

В книгата „Безсъюзните сложни изречения в съвременния български книжовен език“ **Иван Недев** представя този тип сложни изречения – безсъюзните, като откроява и изразяването на остъпителните отношения в тях. Той подчертава, че поради невъзможността да се използва „*структурно-семантичният* подход“ (тъй като безсъюзните сложни изречения не притежават „формалните средства за връзка“), е необходимо „разкриването на *логико-семантичната* природа на тези единици на свързаната реч и техните *структурно-интонационни особености*“. Изследователят акцентира на имплицитната природа на отстъпителните отношения, достигайки до извода, че „отстъпителните смислови отношения могат да се срещнат само като съставка на комплекс от различни смислови отношения“. Прилагайки различни методи на изследване: наблюдение, съпоставяне и синонимно преобразуване, авторът откроява специфичните характеристики на безсъюзните сложни изречения, разграничаващи ги от съюзните изречения.

На въпроса за изразяването на остъпителните отношения **Иван Недев** се спира и в „Български език. Синтаксис и пунктуация“ – задълбочено изследване, в което изреченията, съдържащи отстъпителни отношения, са откроени и представени като отделна разновидност на подчинените обстоятелствени изречения. И тук се поставя акцент върху това, че условието, което изразява подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка, се изявява с различна сила; авторът подчертава, че някъде подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка представя *само констатация*, че се „съпротивлява” срещу осъществяването на явлението, за което става дума в главното изречение. Авторът посочва отстъпителните съюзи като синтактични средства за връзка между главното и подчиненото изречение; свързващите средства сигнализират за наличие на отстъпителни отношения и експлицират отстъпителна семантика.

Яна Пометкова е автор на монографията „Синонимни синтактични конструкции за изразяване на обстоятелствени и определителни отношения в съвременния български език“, в която е отделено специално внимание на отстъпителните отношения. Изследователката откроява синонимията като явление в българския език, визуализира спецификата на семантичните идентичности и представя механизмите на взаимната им замяна: в сложното изречение с помощта на отстъпителни съюзи, в усложненото посредством деепричастия и отглаголни съществителни имена на *–не*, в простото изречение – чрез предлози с отстъпителна функция. Акцент е поставен върху синонимните конструкции за изразяване на отстъпителните отношения, като се обръща внимание на факта, че поради спецификата на обобщеноотстъпителните изречения, те не могат да се заменят с конструкции с отглаголни съществителни имена на *-не*. Различен е ракурсът, от който е погледнато към отстъпителните отношения във *втората книга* на **Яна Пометкова** „Изречения с усложнена семантична структура в българския език“. Определяйки ги като особен тип изречения, авторката не само локализира мястото им – на границата между простите и сложните, но и прави свой прочит на дефинирането им, акцентирайки съответно и на формалната им структура (изградена около едно предикативно ядро и характеризираща ги като прости), и на семантиката (според която изразяват същия обем и съдържание, каквито имат и сложните изречения). Регламентирайки значимостта на изследваните изречения, изследователката подчертава факта, че „в тях се пресичат явления от синтаксиса, семантиката, словообразуването, стилистиката и текстолингвистиката“. Приносен момент на изследването е подробното описване на конструкциите, чрез които се извършва усложняването на изречението, като акцент се поставя на деепричастните

конструкции и на конструкциите с отглаголно съществително на *-не.* Авторката стъпва на термините *номинализация* и *адвербиализация*, демонстрирайки спецификите на номинализациите във функция на обстоятелствено пояснение за обусловеност – и в частност – с отстъпително значение, и на адвербиализациите с отстъпително значение.

В *Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език* (първата част) **П. Радева** проучва същността на простото изречение и неговите главни и второстепенни части, като откроява различните видове обстоятелствени пояснения и подробно описва обстоятелството за отстъпка; представени са спецификите на словосъчетанието и простото изречение. Втората част– *Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Сложно изречение,* разглежда сложното изречение като „полипредикативна синтактична единица“; внимание е отделено и на сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпване.

Информация за изреченията, съдържащи отстъпителни отношения, се открива и в публикуваните в последните години „Български синтаксис. Учебно помагало за студенти“ на **Ивелина Савова** и **Снежана Добрева**, и „Синтаксис на съвременния български език“ на **Елена Каневска-Николова**. Изложението в Помагалото е структурирано в два отделни плана: всяка тема съдържа и теоретическа, и практическа част. Сред подчинените обстоятелствени изречения е откроено и изречението за отстъпка. Посочени са видовете отстъпителни изречения: за обикновено и за обобщено отстъпване, като особено внимание е обърнато на разликата в семантиката на съюзните връзки от типа: *когато – когато и да.* Приносен момент в помагалото е наличието на упражнения върху отстъпителните отношения, с което се цели усвояване на теоретичната информация и изграждане на умения за синтактичен анализ на изреченията за отстъпка. **Във втората книга –** Учебникът по синтаксис е отделено сравнително малко място за отстъпителните отношения: представени са обстоятелственото пояснение за отстъпка и подчинените обстоятелствени изречения за условие.

Както показва библиографският обзор, досегашните изследвания върху изреченията за отстъпка разкриват различни аспекти от тяхната семантика и са ограничени върху отделни проблеми или върху частичен материал. Непълнотата и разнородността на извършените наблюдания, налагат необходимостта от задълбочено и цялостно проучване на отстъпителната семантика като езиков феномен и на отстъпителните изречения като единна система.

1.2. Теоретични постановки за изразяването на отстъпителна семантика в българския език

1.2.1. Отстъпителните смислови отношения и обективната реалност

Отстъпителните отношения са важна част от отношенията, изразяващи обусловеност, причинност. Обусловеността разкрива свързаност между две явления, събития, признаци и може да има различни проявления. В едни от случаите се разграничава *пряка обусловеност*, а в други – *непряка обусловеност между действията.* Отношения на „пряка“ обусловеност се наблюдават при разкриване на условие, цел, причина и следствие, а „непряка“ обусловеност – при отстъпка. При *„пряката“ обусловеност* се откроява *реална причина* и *осъществено следствие*, докато при *„непряката“ обусловеност имаме потенциална причина*, която препятства осъществяването на действието, но въпреки нея то се осъществява. Именно тази особеност на отстъпителните отношения, че се създават на базата на пресичане, противопоставеност, „сблъсък“ между две явления, ги откроява от всички останали. В настоящия дисертационен труд се насочваме към задълбочено изследване на „непряката

обусловеност“, с цел разкриване многообразието на отстъпителните отношения и начините на изразяването им.

Вече бе отбелязано, че между събитията в обективната реалност съществуват различни *(съединителни, съпоставителни, отстъпителни, причинно-следствени противопоставителни и т.н.)* смислови отношения, които се проявяват самостойно или в комплекс, като намират словесен израз посредством синтактични и семантични средства за връзка. Основно синтактично средство за експлициране на различните смислови отношения са съюзите (и различни еквиваленти), които не са техни пасивни изразители, а са активните им оформители – от съюзите зависи какви отношения ще се изградят от наличните езикови елементи. Тъй като съюзите са полисемантични, контекстът може да модифицира тяхното значение. Отстъпителната семантика, маркираща се като *експлицитна или имплицитна,* се визуализира чрез *организацията* на глаголното действие, като съответно то се ситуира в пространството. От своя страна глаголното действие „рамкира“ отрязък от действителността, създавайки събитие, открояващо се като строго конкретно и единствено само по себе си. Събитията се репрезентират посредством изреченията, чрез които се осъществява общуването на хората. Отстъпителните отношения могат да бъдат установени във всички отстъпителни изречения, но в някои от тях доминират, а в други само съпътстват основния тип отношения.

Богатството от изречения, съдържащи отстъпителни отношения, получава синтезиран вид в *Таблица № 1*, която е опит да се визуализира отстъпителната семантика на базата на изреченската структура.

Таблица № 1. Общо представяне на отстъпителните отношения

Тип изречение за отстъпка	Предикативност / наличие на предикативни ядра	Начини на изразяване – чрез:	Наличие на формален показател за отстъпване /предлог, съюз или еквивалент/
Просто изречение	Монопредикативно / едно предикативно ядро	Семантична структура на простото изречение	Наличие на обстоятелствен израз; Предлози *въпреки, без, при, независимо от* и др. Незадължително: Частица – *макар*; Усилителна частица *И*; Лексикални модификатори *дори, даже* и др.
Просто усложнено изречение	Едно предикативно ядро, НО наличие на „идея“ за полипредикативност	Обособяване, еднородно свързване на изреченски части с подчертано комуникативна натовареност	Наличие на обособени части, еднородни части, деепричастие и др. Съюз макар (редуциран вариант на макар че, макар да и др.) и др. Незадължително: Усилителна частица *И;* Лексикални модификатори
Сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка	Полипредикативност Две или повече предикативни ядра / най-малко две предикативни единици	Сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка	Обобщено отстъпителни – *дори и да, даже и да, който и да, когато и да, колкото и да и др.* Констативни – *въпреки че, макар че, макар да, ако и да и др.* Незадължително: префункционализирани съчинителни съюзи *и, а, но, ала, обаче* и др.
Изречение; По-голяма синтактично-структурна цялост	Просто / сложно изречение	Имплицитна семантика, осмисля се чрез контекста	Липсва формален показател

В ***простите изречения в българския език*** отстъпителната семантика ясно изпъква посредством употребата на обстоятелствено пояснение (обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика), чрез което се придава допълнителен модален оттенък на изречението. Аналогични процеси се наблюдават и в ***простото усложнено изречение***, което се намира на границата между простото и сложното изречение. Отстъпителната семантика в него намира различни изрази (под формата на обособени

изрази, съдържащи еднородни части, деепричастия, отглаголни съществителни на -не и др.), демонстрирайки богато разнообразие при съчетаване на елементи, изграждащи синтактичната структура. Отстъпителните отношения в ***сложните изречения*** също са многоаспектни по своята същност – наблюдава се многообразие на репрезентациите и при отстъпителните отношения в сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, като противопоставянето тук е поставено на по-различна плоскост – между действията, събитията, явленията, протичащи съответно и в главното, и в подчиненото изречение

1.2.2. Генезис на изреченията в българския език

Приемствеността между езиковите явления, наблюдавани в различните периоди на развоя на българския език, се доказва, като се открояят процесите в старобългарската епоха. Проследяването на генезиса на изречението (съответно – просто и сложно) се затруднява от редица фактори. Един от тях е липсата на автентична фонична реализация на старобългарските текстове – това препятства разкриването на супрасегментните признаци на речта. Предположенията за интонацията на различните типове изречения в старобългарски обикновено се основават на познанията върху съвременното езиково състояние и сравнително-историческото проучване на славянските езици. Вече бе отбелязано, че простото изречение се образува по специална *структурна схема*, представяща единство от означаемо и означаващо.

Споменатата приемственост установяваме и при сложните изречения, употребявани в старобългарския период – в *развоя на синтактичния строеж* се наблюдава *продължителното съвместно съществуване на стари и нови явления*. Като пример, визуализиращ тази особеност, може да се посочи *юкстапозицията* на предикативните единици, т.е. последователното изписване на изреченията едно след друго, свързани чрез смислова връзка. Смята се, че още през праславянския период именно юкстапозицията е послужила за изходна база при оформянето на славянското сложно изречение като самостоятелна езикова единица. Ярослав Бауер изказва предположение, че юкстапозицията дори е послужила за обща основа и на двата основни типа сложно изречение – съчиненото и съставното, а на следващ етап от развоя на езика те са продължили своето самостоятелно развитие на синтактично ниво.

По въпроса за зараждането на сложните изречения е изказано предположението, че *сложното съчинено изречение* се е появило по-рано, докато оформянето на *подчинителното свързване* на изреченията се случва на по-късен етап от развоя на старобългарския език. Семантичният признак е в основата на подялбата на подчинените обстоятелствени изречения на различни подтипове, сред които важно място е отредено на подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка. Извлечените примери от ексцерпираните източници доказват, че подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка е имало широка употреба в старобългарския език. Проследяването на езиковия развой показва, че юкстапозицията е продължила да се употребява наред с породените от нея явления, като постепенно е прераснала в *сложно безсъюзно изречение*. Интересна е семантиката на безсъюзното свързване: тя информира само за взаимовръзка на явленията, отразени в обединените прости изречения, без да конкретизира посредством граматични средства разновидностите на тази връзка.

Ек. Дограмаджиева посочва, че в сложното изречение могат да се открояят две страни – *смислова и формална.* Авторката пояснява, че предикативните единици и отношенията между тях изграждат смисловата страна на изречението, а във формалната му страна влизат изразните средства (съюзните средства, редът на предикативните единици, интонацията и др.) на тези отношения.

1.2.3. Формална страна на отстъпителната семантика

Илюстрирането на формалната страна на остъпителната семантика, очертаването ѝ самостоятелно, монолитно, без оглед на разнообразието и вариативността от смислови репрезентации на отстъпителни отношения, подпомага възприемането ѝ като единна цялост. Формалната страна на отстъпката е „видима“ – тя се откроява веднага, още при пръв „допир“ с отстъпителната конструкция, докато семантично-синтактичната страна се възприема едва след осмисляне на изразеното отстъпително отношение.

Във формално отношение отстъпителната конструкция съчетава две части: *частта, означаваща действието, основанието, отстъпката, и частта, означаваща противоречивото, неочаквано следствие.* Първата част съдържа *глаголното действие, означено с поясненaта част на изречението*. То има посока и свои граматически характеристики – лице, число и др. Втората част посочва наличието на *условие, което е пречка* за извършване на действието, означено с поясненaта част на изречението. Именно „пречката“ създава усещането, че глаголното действие може да бъде спряно, т.е. то може да не се осъществи.

Механизмът на изграждане на отстъпителната конструкция включва и формалните показатели, т.е. свързващите елементи, които са не само съставна част на синтактичната постройка на изречението, но и доизграждат отстъпителната семантика – посредством тях идеята за отстъпка се вгражда в изреченската конструкция и намира експлицитен или имплицитен смислов изказ.

Богата и разнообразна е *системата от съюзи*, като отстъпителните съюзи (част от подсистемата на съюзите за обусловеност) заемат важно място в нея. Групата на отстъпителните съюзи в съвременния български език включва „няколко прости съюза за отстъпване *(ако, да, макар)* с твърде ограничена употреба“. Значително по-широка употреба имат сложните съюзи, в чийто състав влизат простите съюзи в съчетания с други съюзи, с наречия, с частици, с предлози и др.

Систематизирането на отстъпителната семантика в настоящото изследване се поставя във връзка с представянето на *формалните показатели на няколко нива*: в структурните характеристики на простото изречение с обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика; в тези на простото усложнено изречение, в които се наблюдава употреба на прости отстъпителни съюзи при обособени изрази и/или еднородни части, и в сложното съставно изречение, където посредством участието на богат набор от сложни отстъпителни съюзи, на базата на структурирания парадигматичен контекст, се демонстрират отстъпителни отношения.

В пространството на обусловеността попадат и подчинените обстоятелствени изречения за *условие,* които също се структурират на базата на противодействието. При съпоставка ясно се открояват различията между тях, което подпомага възприемането и осмислянето на подчинените изречения, съдържащи отстъпителна семантика.

Редом със смислово-синтактичната близост между условната и отстъпителната семантика трябва да бъде отбелязана и *близостта между условните и отстъпителните съюзи*, подчертана в много от досегашните изследвания. Тази близост може да се търси в два аспекта: а/ от една страна се наблюдава близост в генеалогията на условните и отстъпителните съюзи. Част от отстъпителните съюзи са всъщност стари условни съюзи, при които се наблюдава смяна на предназначението им, т.е. при употреба изпълняват отстъпителна функция и визуализират отстъпителна семантика. Тук трябва да бъде отчетена и употребата на съюзи, формирани под давлението на процеси и явления, характеризиращи езиковия развой; б/ близост по значение (семантика) – и двата вида съюзи сигнализират за наличие на условие, което се проявява в различна степен: условните съюзи сигнализират за *достатъчно условие* (възможно основание), а отстъпителните – за *недостатъчно условие* (недостатъчно основание).

ИЗВОДИ КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

Направеният преглед на научните изследвания, посветени на проучването на отстъпителните отношения и тяхното изразяване в българския език, позволява да се направят следните изводи:

1. Научният интерес към изреченията за изразяване на отстъпителни отношения се заражда сравнително късно в българската езиковедска мисъл, с което се обяснява разнородността на изследователските търсения в началния етап на проучването на подчинените изречения и техните видове, на откриването на изреченията, съдържащи отстъпителна семантика, сред тях и на свързващите средства (макар и представени в лингвистичните изследвания под други наименования).

2. Систематизирането на проучванията в исторически план, както и осъществения обзор, налагат извода, че изследванията са съсредоточени предимно върху сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено за отстъпка, като в резултат на това са открити спецификите му и то е придобило известна завършеност на облика си. Трябва да се посочи фактът, че дълго време изреченията за отстъпка са били приемани като част от условните изречения и са поставяни в тяхната група при класифициране.

3. Сравнително малко са проучванията, свързани с отстъпителните отношения в българското просто изречение, като в някои изследвания има маркирани само отделни бележки, отбелязани при анализите на други синтактични категории, а в други случаи са изследвани само отделни страни на изразяването на отстъпителните отношения като специфично явление в българския език.

4. В съвременната реалност се среща разнообразие от смислови отношения. Те битуват самостоятелно, но могат да бъдат и в комплекс, като си взаимодействат. Различните смислови отношения притежават собствени специфични характеристики; макар и част от системата на обусловеност, отстъпителната семантика притежава особености, които я открояват от всички останали отношения.

5. Проследяването особеностите на езика в исторически (диахронен) план, и по-конкретно зараждането на изречението, обособяването на различните видове сложни изречения в старобългарски език, както и на генезиса на някои езикови явления от този период, визуализира непрекъснатостта в езиковия развой и приемствеността в развитието на процесите в българския език.

6. Очертаването на отстъпителната семантика откъм формалната ѝ страна, представянето на механизма на структуриране чрез алгоритъм от последователни стъпки, способства изграждането на нейната монолитна визия и откроряване на еднотипието при отстъпителните отношения в изреченската структура.

7. Отчитайки научните търсения, в резултат на които са проучени различни страни на отстъпителните отношения, можем да твърдим, че отстъпителната семантика и в съвременността поражда изследователския интерес. Като своеобразен езиков феномен изразяването на отстъпителна семантика все още провокира редица въпроси у изследователите и очертава пространство за нови търсения и изследвания.

ВТОРА ГЛАВА

ПРОСТИ ИЗРЕЧЕНИЯ, СЪДЪРЖАЩИ ОТСТЪПИТЕЛНА СЕМАНТИКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

2.1. Отстъпителните отношения в простото изречение

Изясняването същността на отстъпителното отношение в съвременния български книжовен език е провокирано от необходимостта проучването да бъде пренесено на друга плоскост – чрез преосмисляне на резултатите и постигнатото в изследванията до момента, постепенното преориентиране и насочване проучвателските търсения към изясняване спецификата на отстъпителните отношения – и в синтактико-структурен план (с поставяне акцент върху представянето на изреченската структура и формалните средства, сигнализиращи наличие на отстъпката) и в логико-семантичен (с оглед семантичните характеристики на отстъпката).

Различен облик има обаче представянето на формалните показатели, визуализиращи наличието на отстъпителната семантика ***в системата на простото изречение***. За разлика от отстъпителните съюзи в сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, *нивото на комплицираност на отстъпителното отношение в простото изречение все още е сравнително високо*. Обяснение на този факт може да се търси в *продължаващия езиков развой* – процес, който не е застинал във времето, а се характеризира с многообразие и динамичност на различни езикови нива. Влиянието на езиковия развой може да се търси в *две направления*. *От една страна*, езиковият развой, като непрекъснат във времето процес, „осигурява“ възможност за проява и развитие на редица езикови явления. Той оказва влияние и върху отстъпителната семантика – чрез включения в изследването илюстративен материал от ексцерпираните източници се демонстрира многоаспектността в употребата на отстъпката (наблюдавана и в простото, и в сложното изречение). Репрезентациите на този тип отношения са проследени както в текстове от старобългарската епоха, така и в творби от новата българска художествена литература (включително и в издания от последните години).

От друга страна, езиковият развой (и в частност – отстъпителните отношения) е интересен обект на изследване. Той провокира интерес и у хората на научния труд, в резултат на което постъпателно се попълват белите полета в пространството на изследванията на отстъпителната изреченска конструкция, както и на нейните специализирани формални показатели. Постепенно се преодолява мозаечният вид на описанието на отстъпителната семантика – посредством задълбочени наблюдения, анализи, сравнения и др. тя придобива цялостност и пълнота.

Обстоятелственото пояснение обичайно се свързва с онези части на изречението, които са носители на значението ‘действие / състояние’, затова най-често пояснява глагола сказуемо. Елемент от предикативната основа, обстоятелственото пояснение влиза в нейните граници и придава пълнота на сказуемото, разкривайки „условие или някаква особеност на действие, на признак или на обстоятелство“. *Обстоятелственото пояснение (обстоятелствен израз), съдържащо отстъпителна семантика,* указва условието, независимо от което се извършва сказуемното действие. В ролята на обстоятелствени пояснения влизат наречия, деепричастия, предложни съчетания (съществителни, числителни имена и местоимения в съчетание с предлог), образувани с помощта на *въпреки*, *макар* и др. Когато са изразени чрез такава част на речта, чиято синтактична функция на обстоятелствено пояснение е основна и първична, а това са наречията и деепричастията, говорим за обстоятелствени пояснения, изразени чрез *морфологизирани части на изречението*. Включване на обстоятелствено пояснение (обстоятелствен израз с отстъпкителна семантика) в изреченската структура е един от

най-широко употребяваните начини за изразяване на отстъпителни отношения в простото изречение.

От екцерпирания материал са извлечени случаи, при които функцията на обстоятелствено пояснение, съдържащо отстъпителна семантика, в простото изречение се изпълнява от наречие. Примерите тук представят употреба на съчетанието *макар (и) + наречие,* заемащо различни позиции в рамките на простото изречение – напр. употреба на наречието *бавно*, разкриващо признак на действие, което продължава дълго, проточено във времето. В първото изречение съчетанието *макар (и) + бавно* се намира в препозиция, а във второто – в постпозиция, срв.: ***Макар и бавно**, те (четниците – Д. И.) се готвеха за бъдната голяма битка („Литургия за Илинден“, Свобода Бъчварова). Все пак статията напредваше, **макар и бавно** („Наследникът“. Свобода Бъчварова).*

За целите на проучването и по-задълбоченото и обхватно представяне на отстъпителните отношения, проследяваме начините за изразяване на отстъпителна семантика и *в старобългарски език*. От старобългарски източници са извлечени случаи на изречения с отстъпителна семантика, в чиято синтактична структура се откроява наличие и на морфологизирани, и на неморфологизирани части. Примерите не само потвърждават приемствеността между тези два периода в езиковия развой, но и позволяват, съпоставяйки ги, да откроим сходствата и разликите със съвременния български език. С първите примери се представя употребата на морфологизирана част, т.е. наречие, за изразяване на отстъпителна семантика. В старобългарски *наречието с отстъпителна семантика* **тъчиѭ** ‘тъкмо, освен, само, единствено’ е образувано от прилагателно име с окончание **-ѭ** (наподобяващо окончанието за вин. и тв. падеж, ед. ч. на имена от женски род, а- и ĭ-основи): **дроугии же искоушениꙗ тъчиѭ прѣшении оуклоняшѧ сѧ** (*Супрасълски сборник*, л. 85, 19).

В старобългарски *наречието* с отстъпително значение **тъкъмо** ‘тъкмо, само’ е образувано от прилагателно име с окончание **-о**, напр.: **не жажю же плакати сѧ ... нъ тъкмо въ дш҃и слъзы испоущающе горькы** („Не желая да плачете, но тъкмо / само в душата си да проливате горчиви сълзи“, **тъкъмо** – наречие ‘тъкмо, само’, *Злат*, 165в); **не молениѥ трѣбоуѥть. нъ правы҃ѧ вѣры и любъве тъкмо достоини къ немоу въсходимъ** („Не очаква/изисква (от нас) молене, но само с чиста вяра и любов сме достойни да отидем при Него“, **тъкмо** – наречие ‘само’, *Злат*, 167в);

В съвременния български език наречието *тъкмо* се възприема като синоним на *макар, въпреки* и др. със значение *в определен момент, току-що*. Отстъпителните отношения се създават на базата на противопоставянето между очаквания резултат от действието, за което се говори, ***И*** реално случващото се. Включените тук примери от романите на Блага Димитрова показват честата употреба на наречието *тъкмо* в романите ѝ, като то не само е вплетено в изразяването на отстъпителна семантика, но е израз и на метафоричността в изказа на авторката. Напр.: *Тъкмо добили инерция, спираме неохотно („Лавина“, Блага Димитрова).* Обстоятелственият израз *тъкмо добили инерция* създава впечатление за движение, макар и бавно, под давление на получената инерция. Но резултатът е различен от очаквания: *спираме неохотно.*

В старобългарския език обстоятелственото пояснение, съдържащо отстъпителна семантика, може да бъде изразявано чрез *дублирането на морфологизирана част на изречението от неморфологизирана част на изречението*, свързана със сказуемото, носител на значението ‘действие / състояние’. Този начин на изразяване, наблюдаван в старобългарския език, е характерен и за съвременния български език. Представяме съпоставка между употребите в старобългарски език и такива от художествената

литература, напр.: **не мъножьствъмь но тъкъмо оуниі ѥсть съборь съ** („Не с/заради множеството тъкмо/единствено е по-добър този събор“, **тъкъмо** – наречие ‘тъкмо, единствено’, **мъножьствъмь** - съществително име от ср. р. ед. ч. в Тв. п., *Злат*, 183в);

Вече бе споменато, че в съвременния българския език съществуват и неморфологизирани части на изречението, които изпълняват синтактична функция на обстоятелствени пояснения. Такава функция придобиват думи (освен наречията и деепричастията), принадлежащи към онези части на речта, които обичайно изпълняват други функции, но на които може да се „припише“ службата на обстоятелствено пояснение в изречението. Такива са: обстоятелствено пояснение, изразено чрез съществително име с предлог; чрез местоимение с предлог; чрез субстантивирана част на речта с предлог; чрез числително име; чрез сегашно деятелно причастие и др. Често срещан модел за изразяване на отстъпка в простото изречение е включването в границите на изреченската конструкция на *обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика*. Специфична особеност, отличаваща обстоятелствените изрази от този тип, е техният полупредикативен характер – създават впечатление за наличие на второ глаголно действие, освен основното. Именно по този начин, изграждайки представата за противодействие, се оформя отстъпително отношение.

Полупредикативният характер на обстоятелствения израз се проявява при определени условия, т.е. *наличието на конкретни предпоставки активизира афиширането на предикативността*. Именно в подобна комбинация – при наличие на посочените взаимовлияния и езиков контекст, се оформя интересуващото ни отношение на обусловеност, и по-конкретно – отстъпително отношение, което да функционира в рамките на изреченската предикация. Надграждане в тази посока е и *наличието на обособяване и/или еднородно свързване на изреченски части, които се наблюдават при простото усложнено изречение.* По този начин те формират събитие, ситуирано в рамките на конкретен контекст, създавайки „усещане“ за *полипредикация* (а не на истинска предикация, характерна за сложните изречения). Предикатните отношения (моно- и полипредикативни), създаващи отстъпителната семантика, съотнасят едно към друго изреченските събития, като ги поставят в смислова зависимост.

В българския език обстоятелственото пояснение (обстоятелствен израз), съдържащо отстъпителна семантика, няма своя запазена позиция в изречението. То е свързано със сказуемото – характеризира го, като посочва допълнителни обстоятелства, на базата на които се създават отстъпителните отношения. Именно връзката със сказуемото предопределя и мястото му – преди или след него, но близо до него – в рамките на простото изречение. В резултат на факта, че позицията на обстоятелственото пояснение спрямо сказуемото не е строго фиксирана, в българския език се наблюдава сравнително богата вариативност в структурата на отстъпителните изречения.

2.2. Типологизиране на отстъпителната семантика – критерии и класификации

Лексикалното богатство на българския език осигурява възможност на осъществяващите устна комуникация (а успоредно с тях и на авторите на художествени творби) да правят подбор на подходящ езиков изказ, избирайки сред широк кръг различни по тип езикови средства. Наличието на богат избор от езикови средства *за изразяване на непряка обусловеност* предопределя невъзможността да се предвидят всички варианти на комбиниране на езиковите средства в репрезентация с отстъпителна семантика. Затова, в сферата на вероятните възможности, *се открояват някои зависимости*, спазвани при съчетаването на изразните средства за изразяване на

отстъпителна семантика. Това от своя страна позволява *свеждането на примерите до сравнително ограничен брой повтарящи се изреченски структури*, които да бъдат систематизирани на базата на конкретни критерии. Подобна логика на представяне бе потърсена и при посочването на механизъм (начин), по който се конструира отстъпката.

В тази част на разработката се насочва внимание към простото изречение, като се проследяват отстъпителните репрезентации, реализирани в различни художествени творби на българската литература; прави се и опит за тяхното категоризиране. Детайлното проследяване на сходствата и/или разликите в структурирането на отстъпителната семантика позволява да се осъществи своеобразно отграничаване и диференциране на елементите, включени в изграждането на отстъпителните отношения. Очертаването на съвкупността от разнообразни обкръжения, в които може да се срещне дадена езикова единица, дава възможност да се проследи дистрибуцията на отделните елементи, като се открояят както предпочитаните, така и вариантите с ограничена употреба. Изместването оптиката на изследане в посока към проследяване дистрибуцията и на специализираните формални показатели, допълва детайлизирането на картината на отстъпителната семантика.

Цялостното описване пространството на отстъпителната семантика се изгражда като обобщено отразяване на многообразието от репрезентации, наблюдавано в различни изреченски структури, започвайки от простото изречение. За да демонстрираме вариативността на функциониране на езиковите средства, изграждащи непряката обусловеност в структурата на простото изречение, проследяваме тяхната употреба и взаимодействия в художествени текстове, при които (на базата на контекста) се проявява отстъпителна изреченска предикация. Вече бе посочено, че отстъпителната семантика има богата вариативност и многообразие от репрезентации. За да се направи цялостно и обхватно групиране (като това може да се извърши въз основа на няколко свързани или независими една от друга класификации) на отстъпителните отношения в простото изречение, е необходимо да се открояят критерии, които да са максимално конкретни и ясни. За пълнота и задълбоченост на изследването, представяме отстъпителната семантика отделно: в простото изречение и в простото усложнено изречение, като критериите за категоризиране са различни.

А/ Основен критерий за класифициране на обстоятелствените изрази, съдържащи отстъпителна семантика (просто изречение) **–** систематизиране според **специализирания формален показател**. При представяне на специализирания формален показател акцент се поставя и върху състава на обстоятелствения израз, отбелязва се и позицията му в синтактичната конструкция на изречението – преди или след думата, която пояснява и доуточнява.

Б/ Критерии за класифициране на обстоятелствените изрази, съдържащи отстъпителна семантика (просто усложнено изречение): употреба на специализиран формален показател *макар* в рамките на обособен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика. Към примерите във втора глава, илюстриращи наличие на отстъпителна семантика в просто и просто усложнено изречение, се прави анализ, който проследява отстъпителните отношения в **няколко ракурса**: *формалният показател, сигнализиращ за отстъпката; структурно-синтактичният състав на обстоятелствения израз, който е изграден на базата на употребата на формалния показател (отчита се и наличие на обособяване); позицията на обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика; семантика на отстъпителното отношение според начин на изразяване (имплицитно – експлицитно).*

Вече бе отбелязано, че често срещан модел за изразяване на отстъпка в простото изречение е включването на *обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна*

семантика, чрез който се създава представата за противоречие, противодействие. В състава на обстоятелствените изрази влизат именни словосъчетания, които са образувани с помощта на *специализирани формални показатели за отстъпка* и *имена* (или други части на речта).

Специализирани формални показатели, сигнализиращи наличието на отстъпка посредством включването им в просто изречение с обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, са: *въпреки*, *без, при, независимо от, макар и* (при простите усложнени изречения) и др. Сред кръга от специализирани формални показатели предлогът ***въпреки*** заема особено място. В резултат на проведената проучвателна работа се установи, че сред експерпирания езиков материал преобладават изреченията, в които той е употребен. Вследствие на това се налага *изводът*, че предлогът *въпреки* е с най-голяма дистрибуция спрямо останалите формални показатели, както и това, че той е предпочитан от авторите при изграждане на съчетания (обстоятелствени изрази) с отстъпителна семантика.

Отстъпителна семантика може да бъде изразена и посредством обстоятелствени изрази, в които са включени и други предлози. Съществува богата вариативност и на репрезентации с отстъпителна семантика, изразена чрез различни съчетания. За целта се използват изрази като: *с изключение на и др.;* в обстоятелствените изрази може да се включат *наречията: тъкмо, нищо и др.* Макар тези производни да се срещат значително по-рядко, начинът, по който се съчетават в рамките на обстоятелствения израз, както и механизмът на изграждане на отстъпителната семантика, са идентични с тези при предлозите с по-голяма фреквентност. Репрезентациите на отстъпителните отношения се допълват и от още един *вариант за изразяване:* употребата на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто състав влизат отстъпителен предлог в съчетание с лексикални модификатори. Включена е и *схема*, която обобщава информацията, свързана с репрезентациите и вариативността на простите изречения, съдържащи изрази с отстъпителна семантика; тя визуализира употребата на обстоятелствени изрази с различен лексикален състав, посредством които се сигнализира отстъпителна семантика.

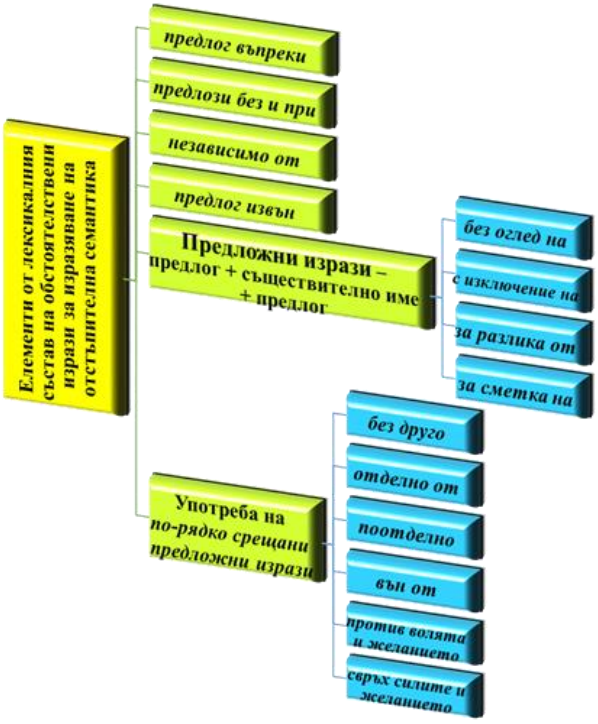

Схема № 1. Елементи от лексикалния състав на обстоятелствени изрази за изразяване на отстъпителна семантика.

Специално внимание е необходимо да се обърне на функцията на *макар* като свързващо синтактично средство и специализиран формален показател, сигнализиращ за наличие на отстъпителна семантика. Това е продиктувано от две основни причини: а/ подобно на Б. Милчева, в ексцерпирания от нас материал също не бе установена самостоятелна употреба на *макар* с отстъпителна семантика, т.е. проучването потвърди употребата на *макар* единствено в простото усложнено изречение (в рамките на обособен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика); б/ *макар* се отличава с дистрибуция, подобна на предлога *въпреки*, и се очерта като едно от най-често използваните и предпочитани от авторите свързващи средства.

2.3. Демонстриране на репрезентации с отстъпителна семантика, сигнализирани от специализиран формален показател

2.3.1. Употреба на *предлог* <u>*въпреки*</u>

Генеалогията на лексемата ***въпреки*** се свързва със старобългарски език, където е употребявана само като наречие: **въпрѣкы глаголати**. Предполага се, че от старобългарски език предлогът *въпреки* преминава в руски език, а след това отново е „презает“ от българския език. Ексцерпираният езиков материал показва, че предлогът днес има широка сфера на употреба, като изреченията с отстъпителна семантика, в които предлогът се наблюдава, отразяват богата вариативност и разнообразие. Семантиката на предлога **въпреки** се свързва с наличие на *пречка, която се преодолява, с превъзмогване на някакво обстоятелство или условие, или несъобразяване с него.* Съчетанията, в които влиза предлогът *въпреки,* са разнообразни, като най-често това са съчетания между предлога и някаква друга част на речта – съществителни имена (нарицателни, абстрактни и др.), прилагателни имена, числителни имена, местоимения, причастия, наречия и др.

За целите на изследването е направен опит да се обхване цялото многообразие и да се илюстрира богатата вариативност на простите изречения, в които се наблюдава наличие на отстъпителни отношения и в чийто синтактичен състав влиза обстоятелствен израз с предлога *въпреки.* Представянето на примерите, извлечени от ексцерпирания материал, върви в следната последователност: а/ представяне на случаи, в които акцент се поставя на **позицията на обстоятелствения израз,** съдържащ отстъпителна семантика. Позицията, която заема *обстоятелственият израз с предлог въпреки* в рамките на изреченската структура, не е строго фиксирана. Той може да се намира в *препозиция, интерпозиция или постпозиция*, като е важно при анализа да се локализира мястото му; б/ представяне **механизма на изграждане на отстъпителната семантика** в простото изречение, чрез употребата *на две съчетания на предлога въпреки*, които се отличават с изключително голяма фреквентност; в/ представяне на интересни, (единични и/или рядко срещани) примери, в които е употребен предлогът *въпреки*.

Трябва да бъде отбелязана и една интересна **особеност**, наблюдавана при простите изречения на синтактично-структурно ниво: в рамките на обстоятелствения израз *не се включва сказуемо*, което да изпълнява ролята на допълнителен център (както това се случва при сложните изречения), около който да се оформи отстъпителното отношение. Въпреки това може да се сложи знак за равенство в смислово отношение между обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика, и семантиката на подчинено изречение, което притежава формален център – сказуемо. Това ясно личи след преобразуване на изреченската структура с подобен обстоятелствен израз с отстъпителна семантика, т.е. при трансформиране на просто изречение с отстъпителна семантика в сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка,

въведено посредством сложен съюз, в състава на който влиза *въпреки*. Срв.: ***Въпреки*** *математическите му догадки-конструкции за нея, нелинейната динамика в структурата на Вселената се оказа абсолютно чужда нему („Да избереш себе си“. Любен Дилов);*

Нелинейната динамика в структурата на Вселената се оказа абсолютно чужда нему, въпреки че той ***притежаваше*** *математическите догадки-конструкции за нея.*

Първото изречение е просто – отстъпката се сигнализира посредством предлога *въпреки*, с участието на който е оформен обособен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, срв.: ***Въпреки*** *математическите му догадки-конструкции за нея*. В него не се установява наличие на сказуемо, но има наличие на втори (неформален) семантичен център – въведено е обстоятелство, което дава допълнителна информация за наличие на *математически догадки-конструкции за Вселената.* При второто изречение, получено след прилагане метода на преобразуването, вече се наблюдава наличие на сказуемо (добавихме сказуемо, т.е. обособеният обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, се преобразува в подчинено изречение, което оформя наличие на втори, вече „истински“, семантичен център). Добавеното сказуемо се намира в границите на подчиненото изречение, въведено чрез сложния съюз *въпреки че*: *въпреки че той* ***притежаваше*** *математическите догадки-конструкции за нея.* Изреченията се различават и по позицията на обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика, в простото изречение. Тук *въпреки* изпълнява функцията на предлог и се намира в ***препозиция***. Във второто изречение *въпреки* изпълнява функцията на съюз, чрез който се въвежда подчинено изречение, намиращо се в постпозиция: *въпреки че той* ***притежаваше*** *математическите догадки-конструкции за нея.*

а/ репрезентации на отстъпителна семантика в простото изречение с акцент върху позицията на обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика, с предлог *въпреки*.

В редица примери от ексцерпирания материал обстоятелственият израз, съдържащ отстъпителна семантика, се намира в **препозиция**, т.е. заема позиция в началото на изречението. Отстъпителното отношение се изгражда на базата на противопоставянето между допълнително приписаното действие, представено чрез обстоятелствения израз, и основното действие. Обстоятелственият израз съчетава употреба на предлога *въпреки* и съществителното име, към което обикновено е включено и прилагателно име във функцията на определяемо и др., напр.: ***Въпреки*** *всички допълнителни грижи точно в седем и половина Донев пристигна в кабинета си („ Човекът в сянка“, Павел Вежинов).*

б/ **изграждане на отстъпителна семантика** в простото изречение при участие на предлога *въпреки* в съчетание с обобщаваща дума

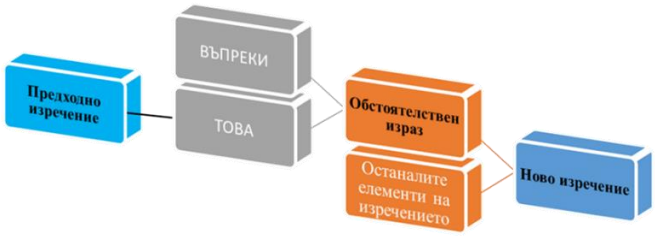
При подреждането и класифицирането на ексцерпираните материали се установи сравнително голяма фреквентността на обстоятелствените изрази, съдържащи отстъпителна семантика, в чийто състав влизат ***въпреки + това***. Представяме схема на механизма на изграждане на този тип отстъпителна семантика в простото изречение (вж. **Схема № 2**). В механизма се открояват няколко основни елемента:

✓ ***първо (предходно) изречение***, в което подробно се описва действието/ състоянието, както и всички обстоятелства, свързани с него (признаци, качества, характристики, собености);

✓ ***следващо изречение,*** структурирано отделно, независимо от предходното. В това изречение се ситуира *обстоятелственият израз*, който задължително включва в състава си *предлога въпреки* в съчетание *с местоимението това*. Специфична особеност на този тип изграждане на отстъпителната семантика е, че именно

местоимението това заменя значението на *цялото предходно изречение*, т.е. обуславящото действие е номинализирано чрез „това“. Отстъпителната семантика е представена имплицитно, осмисля се на базата на цялостния контекст, сигнализирана е от наличието на предлога *въпреки* и възприемането ѝ може да бъде подпомогнато и улеснено чрез включването на частици във функцията на лексикални модификатори.

Схема № 2. Механизъм на изграждане на отстъпителна семантика (въпреки + това)

В препозиция предлогът ***въпреки*** показва склонност да се съчетава *с* обобщаващата дума ***това*** (според Бистра Милчева в такива случаи настъпва семантична детерминация), която замества смислово цялото предходно изречение. Създава се имплицитно отстъпително отношение, което се възприема по-ясно след осмисляне на контекста, в който е употребено изречението: *Знаеше, че това са глупости, дори веднъж изкара шест по математика, след като черна котка му пресече по най-подъл начин пътя.* ***Въпреки това*** *сега стисна палците и на двете си ръце („Задача с много неизвестни“. Братя Мормареви).*

Освен заради употребата на обобщителната дума *това*, примерите са подбрани така, че да илюстрират още една интересна особеност при изразяване на отстъпителна семантика – понякога в границите на изреченските конструкции се включват **съчинителни съюзи**, които са префункционализирани, т.е. те не са в качеството на съчинителни свързващи средства. В конкретните случаи в началото на изреченията се наблюдава употребата на съчинителните съюзи *и, ала, но,* употребени като лексикални модификатори, изпълняващи нова, допълнителна функция – да подсилят противоречието, на базата на което се създава отстъпката.

Друг начин за изразяване на отстъпителна семантика, често използван от българските автори, е употребата на предлог ***въпреки*** и *обобщителното местоимение* ***всичко***. И тук, подобно на представения вече механизъм при съчетанието въпреки + това, обикновено има предходно изречение, което представя подробно информацията, след което има ново изречение, въведено с *въпреки всичко*, т.е. обуславящото действие е номинализирано чрез „всичко“. Характерна особеност е, че обобщителното местоимение *всичко* замества цялото предходно изречение, вж. схемата:

Схема № 3. Механизъм на изграждане на отстъпителна семантика (въпреки + всичко)

Изразяването на отстъпителна семантика в простото изречение по посочената схема може да бъде илюстрирано със следващите случаи: ***Въпреки*** *всичко неговите встъпителни думи не ми харесаха („Без сенки“. Ат. Наковски).* Обобщителното местоимение *всичко* замества цялото предходно изречение: *Това беше вярно – т.е.*

желанието на директора да се научим да мислим. За да избегне натоварването на изказа чрез повтаряне на цялото предходно изречение, авторът употребява обобщаващата дума *всичко*. Отстъпката е имплицитно заявена; съчетанието на предлога с обобщаващата дума сигнализира за наличието на отстъпително отношение.

в/ ***случаи на многократно отстъпване***: Сред експерпирания езиков материал се срещат случаи, в които ***отстъпката е заявена в отделно изречение:*** *Но случва се и това чудо: един пълнокръвно изживян ден. Веднъж в живота най-много.* ***Въпреки*** *нашата намеса да* ***го*** *развалим („Отклонение“. Блага Димитрова.)* Употребеното местоимение ***го*** замества семантиката на двете предходни изречения: ***Въпреки*** *нашата намеса да* ***го*** *развалим.* Отстъпителната семантика е имплицитно заявена и се осмисля след възприемане на контекста.

2.3.2. Употреба на предлози *без* и *при*

Като специализирани формални показатели, сигнализиращи наличие на отстъпителна семантика в прости изреченски структури, се използват и предлозите ***без*** и ***при***. Макар двата предлога да имат старинен произход и да са сравнително често използвани в писмени и устни езикови репрезентации, се усеща колебание у изследователите при отбелязване на функционирането им като отстъпителни свързващи елементи. Диахронният преглед откроява няколко особености: а/ предлозите *без* и *при* навлизат сравнително късно в активна употреба за изразяване на отстъпителни отношения; б/ посредством тях отстъпителната семантика не е ясно отграничена и почти винаги има имплицитен израз; в/ при употреба на *без* и *при* за предаването на отстъпителната семантика, почти винаги осмислянето ѝ е подпомагано от синтагматичния контекст.

За нуждите на разработката се включват разнообразни репрезентации с отстъпителна семантика, в които са включени предлозите *без и при*, като при всеки от примерите прилагаме метода на преобразуването. Използването на синтактичната трансформация илюстрира по-ярко отстъпителните отношения в цитираните по-долу случаи и подпомага тяхното осмисляне и възприемане, напр.:

И при следващия случай наличността на синтагматичния контекст е от значение за осмисляне на отстъпителната семантика: *Слушай, моето момче – каза той, - частни уроци не ти трябват. Ти* ***и без*** *частни уроци ще станеш голям баскетболист. („Войната на таралежите“. Братя Мормареви).* И тук е възможно преобразуване по два начина, срв.: *Ти – макар и* ***без*** *частни уроци, ще станеш голям баскетболист; Ти* ***макар и да не вземаш*** *частни уроци ще станеш голям баскетболист.* Сказуемото и тук визира бъдето събитие *(ще станеш),* хипотетично е. Резултатът при отстъпителната семантика е различен от очакването, че само с частни уроци момчето ще успее да стане добър баскетболист.

Израз на отстъпителна семантика се постига и при употребата на предлога ***при***. Тя се създава на основата на противопоставянето между очакване и реален резултат, като се осмисля и възприема на базата на цялостния контекст. Алгоритъмът на описанието и анализа на случаите и тук е следният: акцент се поставя на имплицитната същност на отстъпителните отношения, като те се открояват въз основа на синтагматичния контекст; след това се доказват посредством метода на преобразуване.

2.3.3. Употреба на *независимо от*

Подобно на *въпреки, без, при* и ***независимо от*** се нарежда сред предлозите в българския език, които намират място в изреченските структури при изразяване на отстъпителни отношения. Той е съчетание на наречието ***независимо*** и предлога ***от*** и се характеризира с много широка дистрибуция – експерпираните източници показват, че е един от най-често употребяваните предлози за изразяване на отстъпка в българската

художествена литература. Различните случаи разкриват смислова близост между *независимо от* и *въпреки*, което ни дава основание да ги откроим като синоними в структурно-семантичен и стилистичен план. Тази синонимия може да се илюстрира и чрез метода на преобразуването, чрез който се доказва и наличието на отстъпителната семантика в изреченията. С цел обхващане многообразието и пъстротата при начините за изразяване на отстъпителните отношения в простото изречение, сред езиковия материал откроляваме изречения, които са различни по вид и се характеризират с различна структура. При коментара обаче се поставя акцент върху онези синтактично-структурни компоненти, чрез които се изграждат отстъпителните отношения, както и върху тези елементи, които илюстрират отстъпителната семантика.

Примерите, включващи употребата на *независимо от* като формален показател, сигнализиращ наличие на отстъпителна семантика, са разделени в ***две групи***. **В първата** са представени прости изречения с обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто състав влиза ***независимо от***. Обръща се внимание и на позицията, която обстоятелственият израз заема в изречението. **Във втората група** влизат по-големи цялости (сложни изречения, по-големи изреченски комплекси), в които се откроява употребата на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто състав влиза съчетание на предлога *независимо от*. Обединяващ примерите в двете групи е именно ***механизмът на създаване на отстъпителните отношения:*** а/ имплицитно зададен; б/ семантично се осмисля на базата на съществуващо противоречие в изреченската конструкция между *очакване* и *реален резултат*; в/ илюстрира се посредством съчетания на *независимо от* със съществителни имена, прилагателни имена, местоимения и др. – от типа на: ***независимо от + това, независимо от + мене*** и др. И тук се прилага методът на преобразуването, за да се докаже наличието на отстъпка.

2.3.4. Употреба на предлог *<u>извън</u>*

Сред кръга от предлози, които сигнализират за наличие на отстъпителна семантика е и предлогът ***извън***. Той се среща сравнително често в ексцерпираните източници, като трябва да се направи уточнение, че не всички негови употреби отразяват отстъпителни отношения. Резпрезентациите му се свързват със следните значения: *макар и без, независимо от, без връзка с нещо; извън кръга на нещо.* Съчетание със съществително име, като обстоятелственият израз се намира в интерпозиция, срв.: *Останалото време **извън** научните занимания Борис прекарваше заедно с колегите си от Службата. („Земя за прицел. Наследникът“. Св. Бъчварова).* Липсва графическо обособяване на обстоятелствения израз.

2.3.5. Съчетание от два предлога + съществително име

а/ употреба на *<u>без оглед на:</u>*

Сред предлозите с отстъпителна семантика намира място и предлогът *без оглед на*. Той се среща сравнително рядко в ексцерпираните материали; в състава му два отделни прости предлога *(без, на)* и съществителното име *оглед.* На семантично ниво синонимия можем да търсим с изрази като: *без значение на*, *без да се има предвид*, *без да се взема под внимание* и др.

В случая представяме употреба на *без оглед на* в просто изречение, срв.: *Нима спортният талант не е разпределен равномерно между всички хора по света, **без оглед на** националност и обществена система*? *(„Когато часовниците са спрели“. Георги Марков).*

б/ употреба на *<u>с изключение на</u>:*

Сред художествените текстове не беше срещнато изречение, в което да е употребен предлогът ***изключая.*** Тъй като това е остаряла форма на думата, като синоним приемаме

предложния израз ***с изключение на,*** съставен от два прости предлога, ограждащи съществително име. От ексцерпираните материали бяха откроени само тези случаи, които отразяват отстъпителни отношения, като отстъпителната семантика е имлицитна и се възприема посредством контекста. В състава на обстоятелствения израз обикновено се среща *с изключение на + съществително име, напр.: Може би в началото Йосиф не е влагал нещо лично,* ***с изключение на*** *жаждата за печалба.*

в/ употреба на *за разлика от:*

Отстъпителна семантика в простото изречение може да бъде изразена и посредством обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто лексикален състав влиза предложният израз, състоящ се от два предлога (*за* и *от*) + съществително име (*разлика*). Съчетанието се осмисля като своеобразна съпоставка, липса на сходство, на еднаквост между две (съпоставими) страни. Включваме изречения, в които акцент е поставен върху позицията на осбоятелствения израз, в случая – е в препозиция, срв.: ***За разлика от*** *нашите придворни, припрени в движенията и в словото си, у българите похватът бе друг („Предречено от Пагане“. Вера Мутафчиева).*

г/ употреба на *за сметка на:*

От ексцерпираните източници бяха извлечени малък брой изречения с обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто състав влиза предложният израз *за сметка на*. Характерна особеност за изреченията е, че в лексикалния състав на обстоятелствения израз обикновено влиза съчетанието ***за сметка на + име.*** Сред подбраните случаи преобладават тези, при които в обстоятелствения израз влиза местоимението *това* или неговата диалектната форма *туй*. В изреченията смисловите акценти са разнородни, но механизмът на изграждане също е свързан с оформянето на контраст.

2.3.6. Употреба на по-рядко срещани предложни изрази

Откряването по този показател – *по-рядко срещаните предложни изрази*, се прави на базата на ексцерпирания материал. Отстъпителните отношения, макар и сравнително по-рядко, могат да бъдат изразени и посредством предложни изрази– групи от две или повече думи, отличаващи се със смислово единство и по този начин – като една смислова цялост – изпълняват ролята на предлози. В състава на предложния израз влизат два предлога или предлог и съществително име и др.

Представени са предложни изрази, в границите на които установяваме наличие на предлози, определяни като *полифункционални*, тъй като не изпълняват само и единствено отстъпителна функция. Такива са: *изключая (*остаряла форма, със значение на *с изключение на); без оглед на (*със значение на *без да се взема под внимание); без друго; отделно от това; вън от това; против волята и желанието, свръх силите и възможностите и др.*

а/ употреба на *без друго:*

Приема се като разновидност на предлога ***без*** и специфична конкретна проява на *предлога без + съществително име (друго)*. Предложният израз *без друго* се използа сравнително рядко в художествената литература. Среща се обикновено със следното синонимно значение: *без съмнение; и без това*.

При проучването установихме, че използването на *без друго* в състава на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, е обикнат похват в романите на Богомил Райнов. В тях предлогът се среща употребен и в сложни изречения, но тук са подбрани само прости изречения с отстъпителна семантика. Обърнато е внимание и на местоположението на обстоятелствения израз в структурата на простото изречение.

Отстъпителните отношения и тук, подобно на представянето на случаите при другите предлози, се доказват чрез прилагане метода на преобразуването.

б/ употреба на *отделно от:*

От ексцерпираните материали бяха извлечени случаи на отстъпителна семантика, сигнализирана чрез предлог *отделно от* – съдържащ наречието *отделно* + простия предлог *от*. Предлогът *отделно от* изгражда състава на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, като се съчетава със съществително име, с местоимение и др. Проследяваме употребата на *отделно от* и в прости изречения, и в по-големи цялости, като демонстрираме вариативността на репрезентациите с отстъпителна семантика. Отстъпката се доказва по начин, подобен на този, използван при предходните предлози.

в/ употреба на *поотделно:*

Сред ексцерпираните източници се установиха случаи, в които вместо предлога ***отделно от*** е употребено наречието ***поотделно + име***. За подбраните изречения е характерно: а/ употребата на наречието *поотделно* се среща сравнително рядко в художествените текстове; б/ отстъпителната семантика е експлицитно зададена – назовава се посредством лексикалния състав на изречението; г/ смислово-синтактичната изреченска структура е сходна с тази на изреченията, в които е употребен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика с предлога ***отделно от***, срв.: *Преди десет години тя и баща ми сключили* ***поотделно*** *застраховки по за десет хиляда лева. („Баща ми“. Павел Вежинов).* Отстъпителната семантика се доказва чрез трансформиране на изречението, срв.: *Преди десет години тя и баща ми сключили* ***независимо един от друг*** *застраховки по за десет хиляда лева. / Преди десет години тя и баща ми сключили,* ***макар и отделно,*** *застраховки по за десет хиляда лева.*

г/ употреба на *вън от:*

Примерите са малко на брой, но отразяват и такъв вид репрезентация на отстъпителни отношения. И този предложен израз – състоящ се от наречие и предлог – в рамките на обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика, се съчетава предимно с имена, срв.: ***Вън от*** *тия два малки пропуска вие, общо взето, сте оперирали твърде сръчно. („Голямата скука“. Богомил Райнов).* Отстъпителната семантика се доказва чрез метода на преобразуването: ***Макар и*** *допуснали два малки пропуска вие, общо взето, сте оперирали твърде сръчно.*

д/ употреба на *против волята и желанието:*

Още в началото на представянето на този предложен израз *(против волята и желанието)* правим уговорката, че сред ексцерпираните материали не е срещнато изречение, в което да се съдържа изцяло, т.е лексикалният състав на обстоятелствения израз се среща в два варианта: а/ *против волята;* б/ *против желанието*. Отстъпителната семантика и в тези случаи е имплицитна и се осмисля на базата на синтагматичния контекст. Включваме пример на употреба на съчетанието, като обръщаме внимание на това, че той се намира в авторовия текст, при наличие на пряка реч, срв.: *Полският вдигна очите си от ранения, но погледът в тях беше сух и безсмислен, нямаше нито най-малка следа в тях, че се разкайва за това, което бе извършил, нито пък че го разбира. – Защо стреля? – попита глухо,* ***против волята*** *си Тимошкин*. („*В полето“. П. Вежинов).*

е/ употреба на *свръх силите:*

Обстоятелственият израз, съдържащ отстъпителна семантика, е в състав: ***свръх*** (предлог) **+** ***силите***; значението му се свързва с *превишаване на конкретна височина, норма, преодоляване на невъзможна граница, постижение над нея, извън нормалните възможности на човека*. Съчетанието е сравнително рядко използвано – от

ексцерпираните източници са извлечени малко примери, в които съчетанието е употребено в посочения лексикален състав. Тъй като отстъпителното отношение е скрито, имплицитно представено, примерите са по-големи синтактико-структурни цялости. Особеност, която обединява случаите, е че всички те са свързани с човека и отразяват в различни аспекти негови възможности и постижения. Репрезентациите с отстъпителна семантика са систематизирани в две отделни групи: а/ първите от тях представят конкретна употреба на съчетанието *свръх силите*; б/ във втора група са представени изречения, подбрани според употребата в тях на изрази, контекстови синоними на съчетанието *свръх силите*. Към примерите е включен и израз, подложен на преобразуване, представящ *възможен вариант* на изразяване на отстъпителна семантика; с оглед запазване цялостния изреченски смисъл, на някои места е променен и словоредът. Изразите – в синтезиран и обобщен вид, са елементи в схема № 4, която илюстрира контекстовите синоними на съчетанието ***свръх силите*** и отразява многообразието от репрезентации с отстъпителна семантика.

Схема № 4. Изрази – контекстови синоними, включени в изречения с отстъпителна семантика

2.3.7. Репрезентации на отстъпителна семантика – примери, включващи лексикални модификатори в изреченската структура

Включването на лексикални модификатори в изреченската структура подпомага възприемането и осмислянето на отстъпителната семантика – изпълнявайки функцията си, лексикалните модификатори конкретизират и акцентират върху спецификата на изразяваното (атрибутивна; предикативна специфика). Ролята на лексикални модификатори изпълняват най-често частици или функциониращи като частици пълнозначни лексеми, като те се употребяват с цел да усилват противопоставянето, противодействието между елементите на изреченската структура (обикновено между признакови характеристики или между предикативни части и др.), довеждайки го до своеобразен „сблъсък“. Подобен „сблъсък“ лежи и в основата на отстъпителния принцип на обуславяне.

Един от лексикалните модификатори е ***частицата дори.*** Тя служи за усилване, подчертаване на конкретната думата, към която се отнася, напр.: *Само за **хора** не говореше, **дори** за своите безобидни колежки. („Бариерата“. Павел Вежинов)*. Акцентира се върху факта, че героинята не говори изобщо за хората, като допускаме поне да споделя за нещо, макар и минимално, от работния си ден, т.е. очакването е тя да споделя поне за колежките си нещо. Резултатът обаче е различен от очакването – тя не говори дори за тях; именно това противоречие изгражда отстъпителната семантика. Лексикалният модификатор ***дори*** допълнително почертава и подсилва интензитета на емоционалния оттенък.

В някои случаи лексикалният модификатор може да се отнася и към цялостната изреченска семантика, напр.: ***Дори** мъката и страданието сякаш моментално се изпаряваха в нагорещения въздух („Бариерата“. Павел Вежинов)*.

Друг лексикален модификатор е ***частицата даже***. Употребява се в изреченски структури с идеята да отдели или подчертае конкретната дума, до която стои; а в някои случаи подчертава и цялостния смисъл на изречението. Осмисля се със значение на *нещо повече, чак, всъщност,* понякога се възприема и като синоним на *дори*.

Като лексикален модификатор се употребява и съставното наречие **все пак.** Често пъти към него се добавя и усилителната частица **и** ***(и + все пак)*** – сигнализирането на противопоставителна съюзна семантика е допълнително приписано на съединителния съюз *и*. Наблюдението над употребата на съставното наречие ***все пак*** показва, че то функционира като силен лексикален модификатор, т.е. включено в изреченската структура, ***все пак*** може самостоятелно да сигнализира наличие на отстъпително отношение, без допълнителната подкрепа на отстъпително свързващо средство, срв.: – *Нивгаж не лъжа аз, кълъм. И* ***все пак*** *Исеин деде я излъга. („Грехът на Малтица“. Лиляна Михайлова).* Преобразуваме: *Въпреки че Исеин деде никога не лъжеше, той я излъга.*

Съчетанието ***все пак*** може да въвежда обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, разширен с еднородни части, срв.: *И* ***все пак*** *тоя човек с мургаво лице, черни коси, черна подстригана брадичка и очила в скъпи рогови рамки не съм аз. („Умирай само в краен случай“. Богомил Райнов).*

В рамките на изреченската структура могат да се наблюдават няколко маркера, сигнализиращи наличие на отстъпителна семантика. Разгледаният по-долу случай включва лексикалния модификатор *все пак* + два обстоятелствени израза, въведени съответно с *въпреки* и *макар;* във втория обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, е употребена усилителната частица *и* + наречието *рядко,* срв.: *И* ***все пак, въпреки*** *инстинктивното благоразумие от време на време,* ***макар*** *и рядко, внезапна бомба експлодираше на такава среща. („Задочни репортажи за България“. Георги Марков).*

Като отделен лексикален модификатор, който сигнализира наличието на непряка обусловеност, употребяван при подобна контекстуална среда, се употребява и наречието ***пак.*** То е определяно като просто наречие, значението му се свързва с наличие на последователни, степенувани в определен ред или във времето, действия, които взаимно си влияят, т.е. семантиката му е ‘*отново, повторно’*.

Наречието ***поне*** също влиза в ролята на лексикален модификатор. Употребява се със значение на *нещо малко, само, колкото да, що-годе, барем*, напр.: *И при това още от затвора бях замечтал* ***поне*** *за една чаша топло, прясно издоено мляко. („Звездите над нас“. Павел Вежинов).* Преобразуваме: *И при това още от затвора бях замечтал,* ***макар*** *за една чаша топло, прясно издоено мляко.*

В ролята на лексикален модификатор може да влезе и наречието ***нищо***. То се употребява със значение на някаква липса, нещо нулево, незначително, нищожност, срв.: *Зимата* ***с нищо*** *не промени установения живот на кафенето. („Грехът на Малтица“. Лиляна Михайлова).*

2.3.8. Изразяване на отстъпителна семантика посредством употреба на съчинителни съюзи

Отстъпителната семантика може да бъде представена и посредством използването на съчинителни съюзи, чрез които да се предаде по-голяма интензивност на изразяваното противоречие и/или противодействие. Още веднъж акцентираме върху приемствеността на езиковите явления, наблюдавани през старобългарската епоха, наследени от нея и проявяващи се и в съвременността. В тази насока уточняваме, че за изразяването на отстъпителни отношения в българския език функцията на синтактично

средства за връзка може да бъде изпълнявана и от противопоставителни съюзи като *а, но* и *обаче*, напр.: *Какъв силен глас, **но** глухите си остават глухи. („Самуил“. Димитър Талев).* Срв. с преобразувания вариант: *Какъв силен глас, **макар че** глухите си остават глухи*.

2.4. Отстъпителни отношения в простото усложнено изречение

Тук, в тази част на проучването, влючваме уточнение относно терминологията, която ще използваме. Приемаме като синонимни наименованията *просто усложнено изречение* и *изречения с усложнена семантична структура в българския език,* като правим уговорката, че второто е значително по-точно. Освен наименованието, което заимстваме, ще се базираме и на изследванията на доц. Яна Пометкова, като за целите на проучването приемаме и следната формулировка (вече спомената в предходна част на изследването) относно същността на *простото усложнено изречение: изречение, което е монопредикативно по форма, но полисъбитийно по съдържание.*

Относно процеса *усложняване* на простото изречение авторката свежда схващанията на изследователите за неговата същност до две основни групи: а/ усложняването е формално-синтактично; б/ усложняването е семантично. Приемаме, че усложняването на изречението е процес, *който засяга неговата семантика – извършва се чрез включване в състава му на девербативни образувания, имащи хибриден характер*. Определяни като особен тип изречения, простите усложнени изречения се локализират на границата между простите и сложните. Разграничаването на простите изречения с отстъпителна семантика от тези с усложнена семантична структура става въз основа на лексикалния състав на обстоятелствения израз. Включването в границите на изреченската структура на обособени обстоятелствени изрази, се класифицира като усложняване и – съответно – съотнася простото изречение към категорията на изреченията с усложнена семантика. В състава на обстоятелствения израз, съдържащ отстъпителна семантика, могат да бъдат откроени *деепричастни конструкции или конструкции с отглаголно съществително на -не, както и причастия*.

Уточняваме още, че си поставяме за цел да откроим особеностите конкретно на *обособените изрази, чрез които се реализира отстъпителна семантика в простото усложнено изречение*. За улеснение, приемаме наименованието обособени изрази, съдържащи отстъпителна семантика, като чрез него се визира употребата им в изреченската структура, т.е. наличието на обособени части като елемент на изречението, в което се откроява отстъпителната семантика.

Преследвайки поставената цел, насочваме внимание към изреченската структура – във всяко просто изречение, в което е употребена обособена част, условно могат да се разграничат две смислови части: *а/ основна част*, представяща основната предикация – тук е отразена оновната информация, като в някои случаи тя се характеризира със завършеност и няма нужда от другата (допълнителна) част, за да се осмисли; б/ втора част (обособената част) – смислово, структурно и интонационно диференцирана, т.е. отделена от основната; чрез нея към основната предикация се добавя нова информация.

Вече бе спомената за предикативността като една от основните характеристики на обособените части – това е *възможността на обособените части да се разгърнат в изречение*. При изреченските структури с отстъпителна семантика основната предикация (основната част) се запазва като главно изречение, а обособената част, сигнализираща отстъпително отношение посредством отстъпителен формален показател, преминава в подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка в рамките на сложното съставно изречение. Именно на този принцип е изградена и синонимията, т.е. трансформирането на една синтактична структура в друга, като между двете се поставя

знак за смислово равенство. В следващата част на тази глава са включени примери, илюстриращи преобразуването на обособените части в подчинено изречение. При обратния процес – ако преобразуваме обособената част в обикновено определение, не само се премахва акцентирането и подчертаването на конкретната специфика, но и нейната отстъпителна семантика се размива и избледнява (или изобщо изчезва). А откроявайки обстоятелствения израз в обособена част, се създава своеобразен фон, върху който изпъква ясно основната предикация – по този начин именно се създава и контрастът, противодействието, на базата на което се осмисля отстъпителната семантика; в резултат: отстъпителната семантика се основава на противоречието между очакването *И* реалния резултат – своеобразен сблъсък между основната предикация и допълнителната информация, представена чрез обособената част. Подкрепа към написаното дава ексцерпираният езиков материал.

В своята книга, посветена на обособените части, Елена Георгиева представя обособяването от различни ракурси: откроява причините, които го пораждат, посочва основните характеристики на обособените части, отграничава отделни видове и др. Базирайки се на част от констатациите за обособяването като цялостен процес, насочваме вниманието си към обособените части в простото усложнено изречение, т.е. стеснявайки обсега на проучване, поставяме в оптиката на изследване конкретно отстъпителната семантика.

По този начин, стъпвайки на постигнатото в областта на обособяването, си поставяме задача да систематизираме досегашния опит, като включваме и собствени наблюдения. Поради невъзможността да се обхване богатата вариативност и многообразието на отстъпителните отношения в простите изречения с усложнена семантика, използваме като възможен илюстративен вариант представянето на *обобщен модел* на обособяването (от семантична гледна точка) – **Схема № 5**.

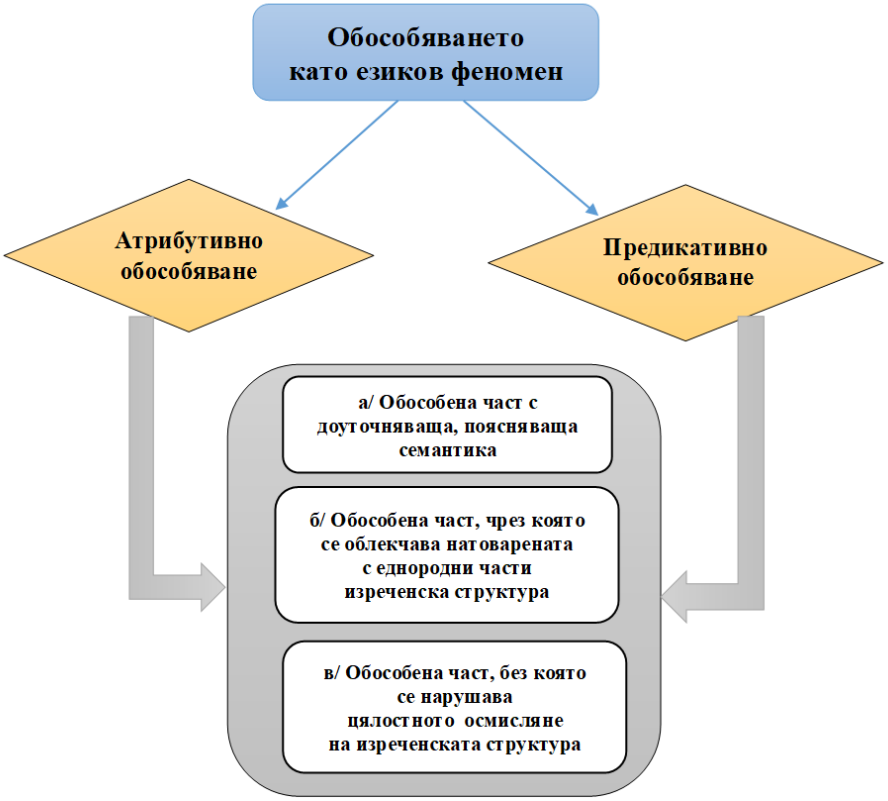

Схема № 5. *Обобщен модел* на обособяването при репрезентациите с отстъпителната семантика

Подразделянето на обособените части с отстъпителна семантика в **две основни групи** се прави с уговорката, че между тях не може да се постави рязка граница. *Относно подбора на първия критерий* правим уточнението, че предикативността като отличителен белег на обособените части е *обща предикативност* – в самия термин е заложена *идеята за приписване на някакъв признак на предмета на мисълта, за който се съобщава нещо, като под признак се разбира 'действие, състояние, битийност*'. От същата позиция подхождаме и при класифицирането на обособените части с отстъпителна семантика – във фокуса на групирането е също приписването на предикативен признак на някаква същина (лице, предмет, явление). Въз основа на този критерий откроваме **два основни вида обособяване:**

1. *Атрибутивно обособяване* – тук попадат обособените части, чрез които се приписва признакова характеристика, добавя се някаква конкретна особеност; доуточнява се специфика; създава се усещане за статичност, непроменливост и застиналост във времето, т.е. специфичната особеност е откроена в конкретен момент, като тя е своеобразна константна величина (не се променя във времето). Тук отнасяме обстоятелствени изрази, в чийто състав влизат имена, местоимения, чрез които се акцентира върху поясняваната дума; този тип обособени части могат да бъдат не само допълващи, но и квалифициращи, оприличаваме ги на своеобразен фон, върху който изпъква основната изреченска предикация;

2. *Предикативно обособяване* – този тип обособяване може да бъде определено като действено, активно; в тази група влизат обособените части, чрез които се приписва допълнителна действеност, събитийност, промяна, движение, специфика, осъществявана във времето и пространството; в състава на обстоятелствените изрази могат да влизат (освен имена), причастия, отглаголни съществителни и др.

И двата вида обособяване (и атрибутивното, и предикативното), са с много добра фреквенция – често се срещат в художествените текстове, отличават се с изключително разнообразно съдържание, в което отразяват разнотипието и многоликостта на света около нас, както и такива, свързани с човека: занимания, отношения, чувства, интереси и др. От екцерпираните източници са извлечени многожество примери, част от които прилагаме, за да илюстрират класифицирането.

При **атрибутивното** обособяване проследяваме случаи на приписване на конкретен предикативен признак на някаква същина (лице, предмет, явление); т.е. акцент се поставя на признака, който се добавя и доуточнява посредством обособената част, срв.: *Все пак един сейф, **макар** и празен, заслужава по-щателна инспекция. („Тайфуни с нежни имена". Богомил Райнов).* В изречението обстоятелственият израз е съчетание от *макар + прилагателно име*. Посредством обособяването, съществителното име *сейф* се характеризира признаково (*празен* – в смисъл, че в него няма или не се съхранява нищо). Отстъпителната семантика, сигнализирана посредством отстъпителния формален показател *макар*, се осмисля въз основа на противоречието между предварително създаденото очакване и реалния резултат: след установяването на факта, че сейфът е празен, той не би следвало да подлежи на други проверки; въпреки очакването обаче той *заслужава по-щателна инспекция* (според мнението на героя на романа).

Макар** и болнав, Теодор все пак е мъдър момък. („Последният Асеновец". Фани Попова – Мутафова).* Обстоятелственият израз съдържа съчетание *макар + и + болнав* ⇔ в състава му влизат: формалният показател *макар*, сигнализиращ наличие на отстъпителна семантика, усилителната частица *и* и прилагателно име *болнав*. Посредством него се добавя признакова характеристика, която определя и вида на обособената част като ***атрибутивно-квалифициращa. Важно е да се отбележи, че

посредством обособяването, което подчертава нова, конкретна признакова характеристика на определяемата дума, се създава базата, на която се възприема и осмисля отстъпителната семантика.

В някои случаи отстъпителна семантика може да бъде изразена не посредством обособена част, а чрез представяне на приписвания предикативен признак в ново изречение, срв.: *Мъжът на Елена излезе храбър момък… Макар и наглед слаб и нехвелит… („Последният Асеновец“. Фани Попова-Мутафова).* Отстъпителната семантика, макар и не толкова силно откроена, се възприема и при този начин на структуриране на изреченията. Преобразуваме, сменяйки словореда, като си поставяме за цел да илюстрираме ролята на обособената част не само за допълване и доуточняване на основната предикация, но и за създаване и уплътняване на отстъпителната семантика, срв.: *Макар и наглед слаб и нехвелит, мъжът на Елена излезе храбър момък.*

Предикативното обособяване може да бъде определено като действено, активно; в тази група влизат обособените части, чрез които се приписва допълнителна действеност, събитийност. Тук отстъпителната семантика се създава на базата на противоречието между приписваната специфика (подчертаваме, че тя обикновено е изразена чрез наречие, причастие, но в някои случаи може да е във вид на конкретна характеристика (прилагателно име), нова черта, признак и др.) ***И*** основната предикация в изречението, която се отличава с наличие на действеност, движение, промяна и др., напр.: ***Макар и*** *стар, ходеше изправен като топола.(„Литургия за Илинден“. Свобода Бъчварова).*

На второ ниво на схемата представяме друго подразделение на обособените части, с уговорката, че в тези групи могат да влязат всякакви изречения с отстъпителна семантика (без оглед на групирането според посочения по-горе критерий при класификацията от първо ниво.) <u>*Относно втория аспект на класификация:*</u> без да претендираме за изчерпателност, отграничаваме три отделни вида обособени части с отстъпителна семантика:

а/ *обособена част с доуточняваща, поясняваща семантика.* В тази група влизат изречения и от атрибутивен тип, и от предикативен тип – открояването на изреченията става въз основа на наличие на обособени части, приписващи *някакъв предикативен признак* (доуточняващ, атрибутивно-квалифициращ, допълващ, действен и др.), чрез който се активизират и проявяват отстъпителните отношения, т.е. очертава се противоречието, напр.: *В средната стая ни посрещна млада жена, хубавичка и яка,* ***макар и*** *малко кривогледа. („Звездите над нас“. Павел Вежинов).* Примерът илюстрира атрибутивното обособяване. В изреченската структура са включени две отделни обособени части, като – на ниво семантика – авторът създава своеобразен сблъсък между тях. Всяка от обособените части приписва конкретен доуточняващ признак, чрез който се оформя характеристиката на младата жена, а образът ѝ придобива плътност;

б/ обособена част, чрез която се облекчава натоварената с еднородни части изреченска структура. При прекомерното натрупване на поредица от нови изреченски елементи (напр. еднородни части, обособени части, вметнати думи и изрази и др. допълнителна информация), е необходимо изречението да се преобразува, за да се премахне утежняването му. Това се осъществява чрез промяна в словореда, част от изреченските елементи оформят допълнителната информация, т.е. обособената част, след което тя се позиционира на най-подходящото място в изречението. Понякога, за да се прецизира смисълът на изречението, се налага да се смени позицията на обособената

част – да се премести в началото на изречението, или по-напред, респективно – по-назад, спрямо поясняваната дума.

Разсъжденията си можем да подкрепим със следния пример: ***Макар и*** *съвсем дребни, на пръв поглед незначителни, обстоятелствата около тези два факта му се струваха загадъчни, криещи особено важни моменти на престъплението. („Алиби“. Димитър Пеев)*. Правим опит да „възстановим“ първоначалното му състояние, т.е. предполагаме как би изглеждала изреченската структура в цялата си пълнота: премахваме обособените части, като на всички подходящи места включваме поясняваната дума, възстановяваме и двукратната употреба на *макар.* Правим това, за да демонстрираме тромавостта, която изречението придобива, и необходимостта от включване на обособени части, за да се олекоти изказът и да се улесни възприемането на отстъпителната семантика. Представяме два варианта на трансформация, като при първия спазваме точно словореда на оригиналния пример, срв.: 1/ *Макар че обстоятелствата са съвсем дребни, макар че на пръв поглед обстоятелствата са незначителни, обстоятелствата около тези два факта му се струват загадъчни, струва му се, че обстоятелствата криеха особено важни моменти на престъплението.* Променяме начина на подреждане на лексемите в изречението, но запазваме идентичността на израза – в опит да проверим дали има промяна в тромавостта на изказа, срв: 2/ *Обстоятелствата около тези два факта му се струваха загадъчни и му се струваше, че обстоятелствата криеха особено важни моменти на престъплението, макар че тези обстоятелства бяха съвсем дребни и макар че обстоятелствата бяха на пръв поглед незначителни.*

И двата варианта, моделирани от нас, демонстрират не богатство на авторовия изказ, а своеобразна монотонност и мудност при възприемане на изречението, т.е. за предпочитане е оригиналният вариант, в който са употребени обособени части.

Наблюдението показва, че е обичайна употребата на поредица от обособени части, между които има и такава, сигнализиращи отстъпителна семантика, напр.: *Но връзката, нравствената връзка между нас и човечеството,* ***макар и*** *съвсем изтъняла, често пъти заплашвана от скъсване, все си оставаше. („Фотонният звездолет“. Д. Пеев)*. Ако преобразуваме и това изречение, като възстановим основната предикация, а обособените части развием в подчинени изречения, срв.: *Но връзката все си оставаше, тази връзка, която беше нравствена връзка между нас и човечеството, макар че тази* ***връзка беше*** *съвсем изтъняла, и макар че тази връзка беше често пъти заплашвана от скъсване,* наблюдаваме резултат, сходен с резултата в предния пример – изказът се променя, изречението губи гъвкавостта си, а възприемането му се затруднява.

в/ обособена част, без която се нарушава цялостното осмисляне на изреченската структура. Има случаи, при които наличието на обособена част става задължително, за да не се наруши целостта на изреченската структура, т.е. ако липсва част от нея (ако премахнем обособената част), би изчезнала възможността за реализиране смисъла на изречението. По този начин наличието на допълващата част става почти безусловно задължително за осмисляне семантиката на изречението, напр.: ***Макар и*** *пълен, Слав се носеше като вихър с лека стъпка и огнен изблик в безбройните, постоянно сменящи се ритми на играта. („Дъщерята на Калояна“. Фани Попова-Мутафова).* Ако отстраним обособената част с отстъпителна семантика, срв.: *Слав се носеше като вихър с лека стъпка и огнен изблик в безбройните, постоянно сменящи се ритми на играта*, изречението би описвало ситуация, в която мъж танцува *като вихър с лека стъпка и огнен изблик,* т.е. бихме осмислили изречението като представящо строен, добре сложен, бързоподвижен танцьор. Възстановяването на обособената част разкрива същинската информация, а именно, че танцьорът е пълен.

Представяме още една възможност за групиране на обособени части с отстъпителна семантика – ексцерпираният материал е проучен не само с оглед на изразените смислови (отстъпителни) отношения в рамките на изреченската структура, но се взема предвид и *местоположението на обособената част* (изпълняваща функция на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика). Възможните варианти за позиция на обособената част в границите на простото усложнено изречение за отстъпка са следните: а/ ***препозиция***: ***Макар и*** *късно, прозорците на хана още светеха („Под игото“, Иван Вазов); б/* ***интерпозиция*** – случаи, при които обособена част стои непосредствено ***след*** поясняваната дума: *Но* ***<u>борбата</u>, макар жестока****, не биде дълга („Под игото“, Ив. Вазов).* Тук усещането за противопоставяне е засилено още повече посредством употребата на съчинителния съюз *но*, който се намира в началото на изречението до поясняваната дума; в/ ***постпозиция*** – обособената част стои в края на изречението, в позиция след поясняваната дума, напр.: *Едва опазих равновесие горе,* ***макар и*** *вързана с предпазния колан („Лавина“. Бл. Димитрова).*

Вече бе отбелязана още една особеност на обособените части: при семантично-структурното им преобразуване *могат да се развият в подчинени изречения*. Това е своеобразно доказателство за наличието на семантичната характеристика *полупредикативност* при обособените части.

От ексцерпирания материал бяха извлечени примери на репрезентации на отстъпителна семантика чрез употребата на *деепричастие.* Деепричастието е девербативно образувание, следствие от процеса адвербиализация, т.е. то е резултат от транспозицията глагол => наречие. Някои изследователи го наричат глаголно наречие, изтъквайки факта, че обединява в себе си характеристики, присъщи и на глагола, и на наречието: означава действие, процес, но това действие не протича във времето и не е свързано с глаголно лице. Тъй като е ***асиметричен*** по форма и съдържание лингвистичен знак (по форма – наречие, по съдържание – глагол), деепричастието закономерно придава и на изречението, в чиито състав се включва, асиметричен характер. Тази асиметричност се изразява в това, че изречението, в което е употребено причастие, е *монопредикативно по форма, но полисъбитийно по съдържание.* Описаната асиметрия е характерна и за изреченията, в които е употребено отглаголно съществително на -не.

Представяме вариативността на репрезентациите с отстъпителна семантика, реализирани чрез употребата на деепричастие в простото усложнено изречение. Общото, което обединява примерите е, че проявата на отстъпителната семантика е имплицитна, снема се от контекста. Освен това за всички изречения е характерна асиметричност. Трябва да бъде отбелязано, че сред ексцерпираните източници е установена голяма фреквентност на деепричастието – то се среща във всякакъв вид изречения; но – за разлика от това, сравнително рядко се срещат случаи, в които деепричастието сигнализира наличие на отстъпителни отношения.

Случай, при който в рамките на една изреченска структура се наблюдава употребата на **цяла редица деепричастия**, сигнализиращи наличието на отстъпителна семантика срв.: ***Подвиквайки*** *различни подигравки,* ***клатейки*** *глави и* ***удряйки се*** *един друг по раменете, хората започнаха да се разотиват. („Зад маската на дявола“. Николай Пенчев).*

Включваме и репрезентации на отстъпителна семантика чрез употребата на *обособен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, с отглаголни съществителни на -не.* Отглаголното съществително на -*не,* подобно на деепричастието, също е девербативно образувание – резултат е от процеса номинализация, т.е. следствие е от транспозицията глагол => съществително име. Вследствие на междинната позиция,

която заема, то притежава характеристики и на глагола, и на съществителното име: по съдържание се свързва с глагола, защото като него означава действие, процес, макар и без да се откроява конкретно глаголно лице, но по форма е близко със съществителното име – подобно на него притежава сходни граматически категории. Номинализациите с *отстъпително* значение представят събитие, което не се явява достатъчно основание, за да отмени реализирането на другото събитие, представено в главната част. И тези изречения се отличават с асиметричност, която се характеризира с монопредикативност на изреченската структура, а с полисъбитийност – от гледна точка на съдържанието, семантика.

Сред експерпираните източници преобладаваха случаи на изразяване на отстъпително отношение предимно с обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, в чийто състав влиза предлогът *въпреки*. Обстоятелственият израз може да заема различни позиции, напр.: а/ препозиция – ***Въпреки*** *отдръпването ѝ изведнъж стана разговорлив.* (*„Влез през другата врата“. В. Люцканова*); ***Въпреки*** *очакването на Ламбрева, стаята наистина беше хубава и чиста. („Пръстенът“. Й. Йовков)*; б/ постпозиция – *Анкетата продължава* ***въпреки*** *изместването на въпроса. („Лице“. Блага Димитрова).*

Понякога между предлога *въпреки* и отглаголното съществително може да се вмъкне друга лексема – прилагателно име, местоимение и др., срв.: *Не го считаме за истински алпинист* ***въпреки*** *неговото престараване или тъкмо поради това. („Лавина“. Блага Димитрова);*

Имплицитно изразяване на отстъпителна семантика наблюдаваме в случаите, когато отглаголното съществително име на *-не* е **изнесено в отделно изречение**, срв.: *Отдалеч ти все пак забеляза, че нещо се случи с мене. С дъската през рамо се приближи, хвана ръката ми да видиш пръста. Дланта ми имаше тухлен оттенък. А твоята бодеше, затвърдяла от труд и пепел.* ***Въпреки това*** *усетихме докосването. („Отклонение“. Блага Димитрова).* Широкият контекст допринася за откроянео на отстъпителните отношения.

Представяме и репрезентации на отстъпителна семантика чрез употребата на *обособен обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, с причастие.* Спираме вниманието си върху ***причастията***, като допускаме, че включването им в изреченската структура (и по-конкретно – в състав на обстоятелствения израз) също може да допринесе за усложняване на простото изречение. За достигане до този извод изхождаме от факта, че причастията, подобно на деепричастието и отглаголните съществителни, формират групата на неличните глаголни форми, отличаващи се с хибридност (специфика, вече посочена при представяне на изречения с деепричастие и с отглаголни съществителни на -не). Причастията заемат междинна позиция между глагола и прилагателните имена.

ИЗВОДИ КЪМ ВТОРА ГЛАВА

1. В българския език отстъпителна семантика може да бъде откроена и в простите изречения. Тя ясно изпъква посредством употребата на обстоятелствено пояснение (обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика).

2. Обстоятелствените изрази, съдържащи отстъпителна семантика, се въвеждат посредством разнообразни формални показатели – предлози, съюзи и др. Специализирани формални показатели, сигнализиращи наличието на отстъпка чрез включването им в обстоятелствен израз в простото изречение, са: въпреки, без, при, независимо от и др. Проученият езиков материал навежда на извода, че предлогът въпреки е предпочитан от авторите и е с най-голяма дистрибуция спрямо останалите формални показатели. Понякога в изреченската структура се включват и усилителни частици и/или модификатори.

3. В българския език обстоятелственият израз, съдържащ отстъпителна семантика, няма своя запазена позиция в изречението. Той е свързан със сказуемото – характеризира го, като посочва допълнителни обстоятелства, на базата на които се създава отстъпителната семантика. Именно връзката със сказуемото предопределя и мястото му спрямо сказуемото – преди или след него, но близо до него – в рамките на простото изречение. В резултат на факта, че позицията на обстоятелственото пояснение (обстоятелствения израз) спрямо сказуемото не е строго фиксирана, в българския език се наблюдава сравнително богата вариативност в структурата на отстъпителните изречения, т.е. откроляваме следните локации: препозиция, интерпозиция, постпозиция.

4. Простите усложнени изречения с отстъпителна семантика са особен тип изречения, които се локализират на границата между простите и сложните изречения. Усложняването на простото изречение се постига чрез включване в синтактичната му структура на обособени обстоятелствени изрази, съдържащи отстъпителна семантика, в чийто състав влизат деепричастни конструкции, конструкции с отглаголно съществително на –не, причастия.

5. Чрез обособените обстоятелствени изрази, съдържащи отстъпителна семантика, отстъпителните отношения изпъкват по-ярко – посредством обособяването, което подчертава нова, конкретна признакова характеристика на определяемата дума, се създава базата, на която се възприемат и осмислят отстъпителните отношения, ражда се възможността за разнообразяване на формално-изразните средства и за обогатяване съдържателността на изреченските структури.

6. Деепричастните форми, конструкциите с отглаголното съществително на -не , причастията сигнализират наличието на отстъпителна семантика в простото усложнено изречение експлицитно или имплицитно; те биват включвани в състава на обстоятелствените изрази, съдържащи отстъпителна семантика, като участват по различни начини в изграждането на отстъпителните отношения.

ТРЕТА ГЛАВА
СЛОЖНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С ОТСТЪПИТЕЛНА СЕМАНТИКА В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

3.1. Отстъпителната семантика в старобългарския език

През старобългарския период вътре в сложните съставни изречения също протича процес на разграничаване на съюзните средства, с които се изразяват отношенията между главното изречение и отделните прости подчинени изречения. Т. напр. първоначално отстъпителните отношения се изразяват с помощта на съюзни средства, омонимични на съюзните средства, с които се изразяват отношенията на *условие, причина, следствие, цел, време, начин*, напр. със съюза ѩко се въвеждат подчинени обстоятелствени изречения за *време*, за *начин*, за *причина*, за *следствие*, за *цел*, за *отстъпка*; с ѥльмаже – за *количество*, за *причина* и за *отстъпка*. С течение на времето започва постепенна специализация в употребата на съюзните средства, с които се въвеждат подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка (= ПОО) и подчинените обстоятелствени изречения за условие (= ПОУ). Връзката на първите с тяхната изходна база – ПОУ – все още е жива и ясно личи. Т. напр. ПОУ се въвеждат със съюзите аще (прост съюз) и аще да (сложен съюз), докато сложните съюзи аще и и аще и да служат за въвеждане на ПОО. Появата на специфичните отстъпителни съюзи ц҃ѣ, ц҃ѣ и, ац҃ѣ сигнализира за настъпилото обособяване на ПОО като специфичен тип подчинено изречение– отстъпително.

Представяме функции на съюза аще в старобългарското изречение. Лексикалното значение на съюзите съвпада с тяхното граматично значение – първото се изразява в способността на съюза да означи определено отношение от действителността, а второто – да означи определено отношение между синтактичните единици, т.е. между изреченията или еднородните части.

Съюзът аштє (аще) има праславянско потекло – предполага се, че в него се крие прастарата форма на съюза а (< *at) и още някакъв стар местоименен корен. В класическите старобългарски паметници (= КСП) аще функционира като *съюз* (условен, със значение ‘ако, ако ли, ако би, в случай, че’, отстъпителен – ‘ако даже, даже и, макар че, въпреки, при все това’ или ограничителен – ‘ако не, освен само, само че, освен ако, само ако’) и като *частица* (неопределителна – ‘и да, който и да, където и да’, въпросителна – ‘ако ли, дали’ или желателна – ‘ако би, поне би, дано би’) и има повече от 1000 употреби.

Допускаме, че с подобни функции и честота се характеризират употребите на съюза/частицата аще в писмените паметници, възникнали през старобългарската епоха в българска езикова среда, но достигнали до нас в руски или сръбски преписи от по-късно време. За да се провери правилността на предположението, в рамките на работата по дисертационния труд осъществихме наблюдение над употребата на съюза / частицата аще в кратката редакция на Симеоновия изборник *Златоструй* от XII в.Яще функционира и като ограничителен съюз в съчетание с отрицателните частици не и ни, напр.: аще не имаши то понѣ въздъхни за нь („Обаче ако нямаш (финансови средства), то поне въздъхни за него“; *Злат*, 186в); аще бо не бъı съмьрти бъıло. сами с- бъıхомъ ѥли. аще не бъıхомъ соудиа придоуıааго жьдали. с҃снию надѣжа не бъıхомъ имѣли (*Злат*, 150г).

Направеното наблюдение над употребите на съюза аще в *Златоструй* от XII век показва, че на писмените паметници, възникнали през старобългарската епоха в

българска езикова среда, но достигнали до нас в руски или сръбски преписи от по-късно време, са присъщи същите функции и честота на употребата, с които се характеризира съюзът аще в класическите старобългарски паметници.

➢ нъıне сп҃сн нъı ст҃ъıн Нколае Хв҃ъ рабе. аще и далече ѥсн нъ блнзъ да боудетъ тн млт҃ва наша („Спаси ни днес, свети Николае, Христов рабе, ако и да си далече, но близо (до тебе) да бъде нашата молитва“; съюзна връзка аще и, Търж, 67б-в);

Може да се обобщи, че при проучването на някои старобългарски писмени паметници се установи, че в тях е отразен напреднал етап от процеса на специализирането на свързващите средства, с които в сложното изречение се въвеждат подчинени изречения с отстъпителна семантика.

Още в старобългарски език се наблюдава семантическа близост между отстъпителното изречение, разкриващо неблагоприятно условие, и условното изречение, разкриващо благоприятно условие. Събраният материал от ексцерпираните източници демонстрира смисловата близост между синтантичните структури, представящи условни и отстъпителни отношения, и доказва сходния генезис на тези два типа подчинени обстоятелствени изречения.

Генетическата свързаност на двата вида подчинени обстоятелствени изречения се доказва посредством наличието на ***'условие'*** в семантичната им характеристика, както и чрез омонимията на основното съюзно средство – **аште (аще)**. Омонимията се отстранява чрез попълване синтактичната изреченска структура с допълнителни лексикални елемнти, което да подпомогне семантичното му осмисляне съответно като: отстъпително изречение – когато в главното изречение се разкрива противоположно на очакваното явление, или условно – когато в главното изречение се осъществява очакваното явление. В редица случаи омонимията се отстранява и чрез въвеждане в главното изречение на съотносителен с подчиненото изречение елемент с противопоставителна семантика – **нъ, обаче**. Окончателното разграничаване на условно и отстъпително изречение се доказва с това, че през старобългарския период вече са налични и се употребяват специфични съюзи, осмислени конкретно като отстъпителни: **цѣ, цѣ и, ацѣ.** Този факт говори за обособяването на специфичен тип предикация – подчинено изречение, сигнализиращо отстъпителна семантика, въпреки че през периода връзката с изходната база – условното изречение, е все още жива.

От съпоставката на употребите на двете подчинени изречения – подчиненото обстоятелсвено изречение за условие и подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка– в старобългарски език се доказа тяхната близост в генетичен план. Близост се установи и в начина на въвеждане на подчиненото изречение – посредством съюзът **аще,** но неговата семантика не е тъждествена. Възприемането смисъла на изреченската семантика става посредством контекста, като при отстъпителните изречения съюзът **аще** се осмисля като *ако и, дори и, макар и* и т.н., а при условните – *ако.*

Включваме представяне на функцията на съюзите ***а, но*** и ***обаче*** при изразяване на отстъпително отношение в българското изречение.

Още в старобългарски се заражда тенденция съставките на сложните отстъпителни съюзи да са в линеен контакт. Когато отстъпителното изречение е в препозиция, между съставките **аще** и **и** се вмъкват енклитичните съюзи **же, ли, бо, оубо**, които въвеждат цялото сложно изречение, напр.: **аще бо и на соудншнхъ ѥгда соудъ както прнмметъ. прнмметъ за крамолоу. нлн за оубнство. ѥже аще и ѥстъ люво ѥпархъ. люво посадьнїкъ. люво кнѧзь. люво боꙗрннъ. нлн нже кънн люво боудетъ санъ. тъгда не зърнтъ сѧ. нъ послѣдьнин соудъ прнмметъ ꙗ** (Злат, 136г). Тази тенденция се запазва и в съвременното българско

изречение. При изразяване на отстъпително-противопоставително отношение синтактичните съюзни средства могат да се разполагат линейно, при което съчинителният съюз, въвеждащ цялото сложно изречение, се изнася напред и застава пред сложния подчинителен съюз, въвеждащ подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка.

В комплекса от различни класове смислови отношения, съставка на които са отстъпителните, освен противопоставителни могат да влизат още темпорални смислови отношения, смислови отношения за начин, причинно-следствени смислови отношения и т.н., напр.: *И лой има, но лоеничето не паля, да не ме издаде светлината* (Ем. Станев). Отстъпително-противопоставителното отношение между първото и второто просто изречение намира израз в билатералната употреба едновременно на подчинителен и съчинителен съюз. Подчинителният съюз (в случая това е сложният отстъпителен съюз '*макар и да*', редуциран до '*и*') изразява отношението на първото изречение (подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка) към второто (главното). Съчинителният съюз '*но'* отбелязва отношението на главното изречение към подчиненото, като подчертава разграничаването от изразената в него мисъл – наличието на лойта е недостатъчно основание за осъществяване на действието във второто изречение. Между второто и третото просто изречение съществува причинно-следствено отношение, което също се изразява чрез употреба на съчинителен и подчинителен съюз: третото просто изречение обосновава причината за изтъкнатата във второто (главното) изречение мисъл.

В заключение можем да обобщим, че противопоставителните съюзи *а, но* и *обаче* функционират като активни оформители на противопоставително-отстъпителни отношения, като в едни от случаите развиват отстъпително значение '*макар и, макар да, въпреки че* и др.', а в други случаи семантиката им се доуплътнява от употребата на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, въведен от същински отстъпителен съюз или предлог.

3.2. Сложно съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка в съвременния български език

Сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено за отстъпка са част от подчинените обстоятелствени изречения *за основание*. Относно семантичната характеристика – в нея ясно се откроява противодействие, противопоставяне; подчинените отстъпителни изречения съдържат „условие, схващано като недостатъчно или недостатъчно силно, за да предизвика извършването на явлението, което е логическо следствие от условието. Поради това в главното изречение се извършва противното на очаквания резултат от условието".

Към по-общата категория – за основание – принадлежат и подчинените обстоятелствени изречения за условие. Между подчинените отстъпителни изречения и т.нар. *подчинени условни изречения се отчита семантическа близост*. Тя се дължи на факта, че и двата типа подчинени изречения съдържат *условието* като специфичен елемент от семантичната си характеристика. Различията се състоят в резултата, съпътстващ действието, за което се говори: при подчинените условни изречения, след евентуалното осъществяване на условието, явлението в главното изречение се извършва; при подчинените отстъпителни изречения, съпротивлението, с което действа условието, не е достатъчно силно, за да предотврати действието – и в главното изречение се извършва обратното на очаквания резултат от условието.

Акцент може да се постави и на още една близост: между *сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка* и *сложното съчинено изречение за противопоставяне*. Тази близост е на семантично ниво. Подчинителното отношение

винаги се изразява от съответен подчинителен съюз, а противопоставянето – само когато то трябва да се изтъкне – чрез съчинителен съюз за противопоставяне *(но, обаче, та, ала, ама* и др.) или чрез наречието *пак* в състава на главното изречение, чрез които се създава съотносително отношение.

3.2.1. Видове сложни съставни изречения с подчинени обстоятелствени изречения, съдържащи отстъпка

В обзора в първа глава са посочени част от характеристиките на изследователите, проучвали подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка. Според признака „степен на съпротивление“ срещу осъществяването на явлението, за което става дума в главното изречение, подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка се разпределят в две групи:

а) ***констативни*** подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка;

б) ***обобщителни*** подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, т.е. подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, които обобщават „съпротивителната сила” на разкритото от тях условие, представяйки го в най-висока степен (вж. **Схема № 6**)

Схема № 6. Класификация на подчинените отстъпителни изречения според степента на съпротивление

За да придобие пълнота представянето на ***сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка***, поставяме акцент върху еднотипието в алгоритъма на създаване на изреченията за отстъпка – в оптиката на изследване поставяме изреченската структура като монолитна цялост; изчистена от детайли и подробности, без оглед на вариативността при изразяването на остъпителната семантика. Погледната от този ракурс, изреченската структура се характеризира: *а/ на синтактично ниво* – с наличие на подчинено изречение, въведено с отстъпителен съюз (или съюзни образувания); *б/ на семантично ниво* – чрез изобразяваното *съпротивление*, отстъпката се доуплътнява и придобива релефност.

В процеса на проучване се установи, че подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка са с голяма фреквентност – срещат се сравнително често в ексцерпираните източници. От тях са извлечени много примери, като тук са подбрани тези, при които отстъпителната семантика е заявена отчетливо, т.е. откроени са случаите на експлицитното представяне на отстъпителните отношения. Илюстративният материал е типологизиран, като са съчетани и двата критерия, залегнали в класификациите: подчинените изречения с отстъпителна семантика са групирани в две големи групи според степента на съпротивление, но при представянето на примерите задължително се отчита вида на съюзната връзка и позицията, която подчиненото изречение заема в изреченската структура.

За да придобие порядък и структуриране *системата от подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка*, подбираме подходящи критерии, въз основа на които групираме изреченията. **Предлагаме свой вариант на класифициране,** като се базираме на критерия *съпротивление* (използван от Ив. Недев), съчетавайки го с втори критерий – *позицията*, която подчиненото изречение за отстъпка заема в границите на изреченската структура. Посредством схеми визуализираме възможните позиции – те са три на брой: а/ препозиция; б/ интерпозиция; в/ постпозиция.

Като синтактична връзка между главното изречение и подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпка в рамките на сложното съставно изречение служат различни *отстъпителни съюзи.*

3.2.2. Отстъпителни съюзи

Отстъпителните съюзи, съюзите за условие, за цел, за причина и следствие, изграждат подсистемата на съюзите за основание в съвременния български език. Отличителна характеристика на съюзите за основание е, че „подчиненото изречение съдържа в една или друга степен основание за извършване на действието в главното изречение“.

При характеризиране на отстъпителните съюзи се прилагат няколко класификации. В първата от тях Зара Генадиева-Мутафчиева разделя съюзите на *прости* и *сложни*. Прости отстъпителни съюзи са: *макар, ако* и *да.* За *ако* и *да* трябва да се отбележи, че са стари прости условни съюзи, които в съвременния български език функционират като отстъпителни съюзи. Важна особеност е, че употребата на тези прости отстъпителни съюзи днес е изключително ограничена.

В съвременния български език значително по-често се употребяват сложните отстъпителни съюзи, които се характеризират с пъстрота в семантиката и в синтактичния състав. Сложните отстъпителни съюзи са се образували въз основа на свързването на простите съюзи помежду си или с други съюзи, предлози, наречия, частици или местоимения, например: *че, при, въпреки, дори* и др. Факт е, че чрез употребата на сложните съюзи и въвеждането посредством тях на подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, в изреченската синтактична структура отстъпителното отношение се визуализира по-ясно.

Друга класификация разделя отстъпителните съюзи според това в какво по вид изречение са включени: за изразяване на обикновено отстъпване или за изразяване на обобщено отстъпване. Според тази класификация отстъпителните съюзи се разделят на две основни групи: а) съюзи, които се използват при *обикновено отстъпване* за изразяване на обикновено недостатъчно условие при извършване на действие, противно на извършваното в главното изречение. Тазива съюзи са: *ако, да, макар, при все че, при всичко че, въпреки че, макар че, макар (и) да, и да, ако (и) да, ако ще и; ако ще би (и) да, ако би (и) да;* б) съюзи, които се използват при *обобщено отстъпване* за изразяване на обобщено недостатъчно условие, доведено до краен предел, което въпреки това не е достатъчно за неговото извършване – съюзите *дори (и) да, даже (и) да,* както и ***някои съюзни думи – неопределителни местоимения и обобщителни наречия***: *който и да, какъвто и да; колкото и да, както и да, когато и да* и др.

Освен според вида на изразяваното от тях отстъпване, съюзите и съюзните думи могат да бъдат класифицирани и според възможността си да характеризират осъществяването на глаголното действие като реално или като хипотетично (предполагаемо). Важно е да се открои, че „всички отстъпителни съюзи и съюзни връзки могат да бъдат използвани при реално условие, някои от тях само при реално (*макар че, при все че, колкото и да),* други при реално и потенциално *(макар да, ако и да),* а трети и при ireално (неосъществимо) условие *(и да)“*.

Констативните подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка се свързват с главното изречение чрез съюзите *въпреки че, ако и да, при все че, при всичко че, макар че, макар да, макар и да* и др., а обобщителните подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка се свързват с главното изречение чрез съюзите *ако ще би, и да, даже да, даже и да, дори да, дори и да* или чрез различни съчетания. Тези съчетания могат да бъдат изградени от относителни местоимения, респ. от относителни местоименни наречия, и съюзното образувание *и да (който и* ***да,*** *какъвто и* ***да,*** *където* ***и да*** и др.), или чрез съчетания, изградени от частицата *даже (и)* и споменатите местоимения и местоименни наречия ***(даже и*** *който,* ***даже и*** *какъвто,* ***даже и*** *където* и др.)

Акцент се поставя и на *местоположението* на съюзите, както и на самите части на сложните съюзи. Частите, съставящи сложните съюзи, които въвеждат подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, не се намират винаги в непосредствен контакт. Между тях могат да заемат позиция различни части на изречението, срв.: *Ангелика и малкият Ригас изглеждаха по-спокойни,* ***макар*** *очите и на двамата* ***да*** *горяха трескаво. („Гласовете ви чувам“. Димитър Талев)*

Сложните отстъпителни съюзи със съставка съюзът *да* могат да бъдат усилвани чрез частицата *и* в препозиция спрямо съюза *да,* за да се подчертае отстъпителната им функция. От всички тези сложни отстъпителни съюзи (с изключение на *и да,* където *и* е постоянен елемент) съществуват по два варианта със и без частицата *и (ако и да* и *ако да, макар и да* и *макар да, ако ще би и да* и *ако ще би да* и пр.). Частицата *и* придава на съюза известна експресия. Неопределителните местоимения и обобщителни наречия *който и да е, колкото и да е, както и да е, когато и да е, където и да е* и пр. и отстъпителните съюзи *дори (и) да, даже (и) да* служат за връзка между подчиненото и главното изречение при обобщено недостатъчно условие, схващано в най-висока степен, доведено до краен предел.

Характерна черта на тези съюзни връзки е, че те имат *двояка функция*. От една страна (както пълнозначните думи), функционират като част на подчиненото изречение (подлог, допълнение, определение, обстоятелствено пояснение), а от друга – служат като подчинителна отстъпителна връзка между подчиненото и главното изречение. Неопределителните местоимения и обобщителни наречия се употребяват при всички видове отстъпване във всички стилове на книжовния език, а съюзите *дори (и) да, даже (и) да* често при хипотетично отстъпване предимно в разговорния стил на книжовния език и в езика на художествената литература при нужда да се създаде известна експресивност в речта.

Откроваме една особеност при изразяването на отстъпителни отношения в българския език. Сред отстъпителните съюзи, и по-конкретно – сред тези, които въвеждат обобщено отстъпителни изречения, трябва да бъдат откроени няколко. Обект на наблюдение и коментар са отстъпителните отношения в сложно съставното изречение, затова е необходимо да се постави акцент на факта, че ***подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка*** (от типа на т.нар. обобщено отстъпителни изречения) се въвежда от съюзни връзки, образувани от ***относителна дума + и да*** (тип *когато и да, където и да, колкото и да, който и да и т.н.*, но всеки от посочените съюзи образува двойка със съюз, който съдържа еднакъв елемент и е със сходна семантика, но съюзите въвеждат различни подчинени изречения.

От текстовете от българската художествена литература са извлечени подходящи изречения, чрез които се илюстрира посочената особеност, наблюдавана при изброените двойки съюзи. Демонстрираме само алгоритъма на съпоставка, срв.: а) употреба на елемент *когато* в съюзната връзка между главното и подчиненото изречение: *А на Валентин,* ***когато и да*** *го видиш – кажи веднага да дойде тук! („Дъщерята на*

Калояна“. Фани Попова-Мутафова). Изречението е сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка. Открива се с въпрос: Независимо от кое условие кажи на Валентин веднага да дойде тук?– когато и да го видиш (разбирай: независимо кога – поставената задача няма давност).; ***Когато*** *бог сътвори човека от кал и му вдъхна душа, даде му и дарба да говори („Хилендарският монах“– Димитър Талев).* Изречението е сложно съставно с подчинено обстоятелствено пояснение за време. Разпознава се с въпрос: Кога му даде дарба да говори? – *когато бог сътвори човека от кал.*

б) употреба на елемент *където* в съюзната връзка между главното и подчиненото изречение: *Човек, **където и да** се залута, все към себе си се връща („Хилендарският монах“. Димитър Талев).* Изречението е сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка. Открива се с въпрос: Независимо от кое условие човек все към себе си се връща? - където и да се залута.; *Иди и сам се залови за някаква работа, **където** намериш („Хилендарският монах“. Димитър Талев).* Изречението е сложно съставно с подчинено обстоятелствено пояснение за място. Разпознава се с въпрос: Къде да се залови за работа? – където намериш.

Същата специфична особеност се наблюдава и при останалите двойки съюзи.

3.2.3. Репрезентации на сложно съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка

За по-детайлно представяне вариативността на подчинените изречения за отстъпка, примерите, извлечени от ексцерпираните материали, са групирани в две групи според степента на съпротивление.

А/ Отстъпителната семантика в констативен тип изречения

Констативното подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка представя *само констатация*, че се „съпротивлява” срещу осъществяването на явлението, за което става дума в главното изречение. Въвежда се посредством съюзите *въпреки че, ако и да, при все че, при всичко че, макар че, макар да, макар и да* и др. Вариативността на отстъпителната семантика се представя, като примерите са подредени според съюзната връзка.

Употреба на съюзна връзка ***макар да: а/ препозиция***. Подбраните примери представят обогатен и разнороден лексико – синтактичен състав на подчиненото изречение – в неговите граници влизат различни по вид лексеми. Сложният съюз *макар да (в примерите елементите на съюза се намират непосредствено един до друг)* сигнализира за наличието на отстъпително отношение, като изреченията илюстрират разнообразни противопоставяния и противодействия. Откроява се резултатът, който (в съответствие със спецификата на отстъпителната семантика) се реализира различен от смислово зададеното очакване, срв.: ***Макар да*** *наближаваше обяд, около навесите и вагоните не се мяркаше жива душа. („Чудакът“. Андрей Гуляшки)*; ***б/ интерпозиция*** – по-рядко срещана, срв.: *И Ханко, **макар да** беше облечен в празничните Варламови дрехи, не посмя да влезе веднага в града. („Златният век“. Андрей Гуляшки);* ***в/ постпозиция:*** *Момчетата го наричаха Щърка, **макар да** не беше нито слаб, нито тънкокрак. („Далече от брегове“. Павел Вежинов).*

Употреба на съюзна връзка ***макар че: Макар че*** *още не беше завършил, всички го наричаха Доктора. („Земя за прицел, № 1“. Свобода Бъчварова)*; ***Макар че*** *я бяха превърнали в джамия, Танас се гордееше с нея (с черквата). („Литургия за Илинден“. Свобода Бъчварова);*

Употреба на съюзна връзка ***въпреки че****/ въпреки да:* ***а/ препозиция: Въпреки че*** *бяха добре изучени (делфините – Д.И.), той записа устройството и начина им на*

движение. („Да избереш себе си“. Л, Дилов); ***б/ интерпозиция:*** *Засега,* ***въпреки че*** *отскоро сме на работа, свободните минути са малко. („Няма нищо по-хубаво от лошото време“. Б. Райнов).* ***в/ постпозиция:*** *Ева, предишната му секретарка, изхвръкна тъкмо за такава дреболия. Направо изхвръкна,* ***въпреки че*** *му беше и приятелка. („Няма нищо по-хубаво от лошото време“. Б. Райнов).*

Употреба на съюзна връзка ***ако и да***. Изречения, в които е употребен сложният съюз *ако и да*, се наблюдават в творбите на Л. Каравелов, срв.: *Аз искам да направиме сватбата като хората,* ***ако и да*** *не сме чорбаджии и градски кметове. („Мамино детенце“. Л. Каравелов); Иванчо бил Смилов ученик,* ***ако и да*** *бил само четири години по-млад от своят учител. („Богатият сиромах“. Л. Каравелов); Дядовото Стойчово момиченце е по-добро,* ***ако и да*** *е сиромашко - рекъл Цено. („Богатият сиромах“. Любен Каравелов).*

Пример, в който е откроена трикратна употреба на съюза *ако и да*, срв.: *Тия кожухи, както и чалмите, се носят от пловдивските кокони и от погърчените кирии само зиме; но нашите коприщенски българки, които твърде обичат модните работи и които се стараят да подражават на пловдивските гъркини, буквално като робини, ги носят и зиме, и лете.* ***Ако и да*** *е горещина,* ***ако и да*** *се потеет като ковач,* ***ако и да*** *ти е тежко да ходиш,* ***а*** *кожух трябва да носиш! („Българи от старо време“. Любен Каравелов).*

Употреба на съюзна връзка ***при все че:*** *Двамата братя удивително си приличаха,* ***при все че*** *отликите бяха много повече. („Многото имена на страха. Любен Дилов).*

Употреба на съюзна връзка ***без да*** ***(като контекстов синоним на макар да/ въпреки че да***), срв.: ***а/ препозиция:*** ***Без да*** *иска, се вълнуваше.* ***б/ интерпозиция:*** *И точно в тоя момент,* ***без да*** *почука, влезе Лидия.****; в/ постпозиция:*** *И тъй, като отворих очи, най-напред видях светлината. Нищо друго освен светлина, но и тя ми беше напълно достатъчна. Вече различавах света,* ***без да*** *се разграничавам от него. („Везни“. Павел Вежинов).*

Б/ Отстъпителната семантика в обобщителен тип изречения

При обобщителните подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка също е налично съпротивление, което обаче се изявява в най-високата му степен. Отстъпката се реализира на базата на противоречието, че независимо от високата му степен на съпротивление, явлението, за което става дума в главното изречение, се осъществява. Подчиненото изречение се свързва с главното посредством съюзите *ако ще би, даже (и)да, дори (и) да, и др.* или чрез различни съчетания на относителни местоименни наречия, и съюзното образуване *и да (който и* ***да,*** *какъвто и* ***да,*** *където* ***и да*** и др.), или чрез съчетания, изградени от частицата *даже (и)* и споменатите местоимения и местоименни наречия ***(даже и*** *който,* ***даже и*** *какъвто,* ***даже и*** *където* и др.)

а/ препозиция: ***Каквото и да*** *се приказва, длъжността слага отпечатък върху фигурата на човека. („Чудакът“. Андрей Гуляшки);* ***Колкото и да*** *се почувстваш застрашен от онова лице, туй веднага ще ти вдъхне доверие и радостна сигурност. („Левски“. Яна Язова);.*

б/ интерпозиция: *Младият хан,* ***колкото и да*** *му се иска, не може да управлява без съвета на боилите. (Зад маската на дявола“. Николай Пенчев); И затова,* ***каквото и да*** *ми говориш, ще бъда непреклонен. („Цар Симеон“. Димитър Мантов);*

в/ постпозиция: *Щеше да кара играта докрай,* ***каквото и да*** *му струваше. („Земя за прицел, № 3. Изборът“. Свобода Бъчварова).; Не бяха достатъчни само бележките,* ***колкото и да*** *бяха точни и подробни. („Преспанските камбани“. Димитър Талев);*

В българския език връзките между компонентите на сложните съюзи са нестабилни, слабо устойчиви.Поради тази причина понякога, в потока на речта, те могат да бъдат разкъсани и между тях да бъде вмъкнат допълнителен елемент. Акцент трябва да се постави и на факта, че няма ограничения относно броя на елементите, които могат да бъдат вмъкнати – понякога се наблюдава само една дума *(потаен)*, срв.: ***Колкото и потаен да** е бил проповедникът, все трябва да има хора, които го познават по-добре. (Зад маската на дявола". Николай Пенчев),* а могат да се вмъкнат и повече на брой думи, срв.: *Мария направи гримаса и **макар пушенето в открития автомобил да** не беше много приятно, извади мъничката си сребърна табакера. („Тютюн". Димитър Димов).*

Сред експерпираните източници се среща наличие на фразеологичен израз, чрез който се добавя стилистичен оттенък на изреченията и засилва емоционалното им въздействие – изказът на автора се приема като познат и близък, срв.: *Ако му кажат отгоре: „Щерев, приемаш ли да станеш директор на завода?"– той ще се дръпне назад като опарен, **макар да** познава заводските работи **от игла до конец**. („Чудакът". Андрей Гуляшки); Кой знае защо, симпатичен ми беше станал, **макар да** съзнавах, че не е **цвете за мирисане.** („Чудакът". Андрей Гуляшки);*

Често в сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за отстъпка се среща изразяване на отрицание. При употреба на *отстъпителен съюз* и *частица не,* наглед отрицателно, изречението променя семантиката си: то може да придобие конкретизираща функция; да изгради характер на утвърдително; да се превърне в носител на утвърдителна информация, срв.: ***Макар да не** се бе спирал повече от един-два дена в големите български градове, той бе забелязал и хубавото, и лошото. („Иван Асен II". Димитър Мантов).* Посредством израза ***макар да не** се бе спирал повече от един-два дена*, който е част от подчиненото изречение за отстъпка, се конкретизира посочената информация; изразът се осмисля по следния начин: *спирал само един-два дена в големите български градове / спирал не повече от два дена в големите български градове / спирал максимум два дена в големите български градове.*

Включваме примери, в които се наблюдава наличие на две и повече отстъпителни съюзни средства в сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено за отстъпка. Употребата на повече отстъпителни съюзни средства в границите на едно сложно изречение откроява и конкретизира два (или повече) отделни пункта (части, съсредоточия) на отстъпителни отношения – по този начин отстъпителната семантика се представя като прогресивно нарастваща, демонстрирайки интензивност на отразяваната емоция. Употреба на обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, с *предлог въпреки* и *макар че,* срв.: ***Въпреки** цялата немотия тя (жената на бай Нико – Д. И.) не пропускала свиждане, **макар че** трябвало да харчи пари и за влак. („Звездите над нас". Павел Вежинов);*

Употреба на сложен съюз *ако и да* + трикратна употреба на *предлог без*, срв.: *И множество още зрели и практически мисли се провирали през мозъка на тая знаменита жена, **ако** тоя процес **и да** произходил **без волнение, без страстни увлечения и без напразни разговори**, защото спокойствието и тишината са седели вече доволно яко на своите престоли. („Мамино детенце". Л. Каравелов).*

Случай на употреба на два сложни съюза *въпреки че* и *макар да*, които оформят два отделни смислови центъра на ясно видими отстъпителни отношения, срв.: *Замислената операция, **въпреки че** трябва да се извърши на известна височина над морското равнище, няма нищо общо с волна планинска екскурзия под ласкавите лъчи на майския светлик, а тоя проклет дъжд още повече усложнява работата, **макар да** си има и положителните страни. („Няма нищо по-хубаво от лошото време". Богомил Райнов).*

Условно разделяме изречението на две отделни части, за да демонстрираме нивата на отстъпителната семантика. В първата част от изречението се създава един смислов пункт около отстъпителния съюз *въпреки че*, срв.: *Замислената операция,* ***въпреки че*** *трябва да се извърши на известна височина над морското равнище, няма нищо общо с волна планинска екскурзия под ласкавите лъчи на майския светлик.* Тук ясно личи отстъпителната семантика, базираща се върху противопоставянето между очакването *замислената операция* да бъде *волна планинска екскурзия под ласкавите лъчи на майския светлик.* Но резултатът от случилото се е различен – извършената *операция няма нищо общо с волна екскурзия.* Приемаме, че това е първо ниво на отстъпителната семантика. Във втората част на изречението *(...), а тоя проклет дъжд още повече усложнява работата,* ***макар да*** *си има и положителните страни* се оформя втори пункт с отстъпителна семантика – около съюза *макар да*. Тук установяваме своеобразно надграждане на отстъпителната семантика – представянето ѝ на второ – по-обобщено – ниво. Основание за това ни дава замяната на цялата първа част на изречението, описваща извършваната операция, с контекстовия синоним с обобщаваща функция *работа*. Отстъпителните отношения и тук са ясно видими – създават се на основата на противоречието между очакването *проклетият дъжд* не само да усложни работата, но и да има изцяло негативен ефект върху нея; анализирайки крайния резултат от случващото се обаче се оказва, че *дъждът има и положителните страни.*

Пример на обобщително подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, в което е налично двукратно повторение на съюзното образуване *колкото и да*, срв.: ***Колкото и да*** *ти описват какво е там,* ***колкото и да*** *ти разказват какво предстои, докато не го изживееш, не можеш да го разбереш. („Зад маската на дявола“. Н Пенчев).* Наблюдава се своеобразно степенуване на отстъпителната семантика – стъпаловидно нарастване интензитета на изразяваната емоция.

Представяме и случаи на употреба на съюзни образувания, изпълняващи различни функции в рамките на изреченската структура, срв.: *„Ех, такава е Султана – люта и остра, ама, никога нема да изкриви тя* ***каквато и да*** *е работа, се по правдата върви и сърцето ѝ е милозливо,* ***колкото и да*** *е люта, пък и опака понякога…“.(„Преспанските камбани“. Д Талев).* Първата употреба – на ***каквато и да*** придобива функция на своеобразно определение на *работа – каквато и да е* се осмисля със значение на *всякаква, без значение каква точно;* по този начин лексемата *работа* разширява семантиката си, визирайки мащабност, обобщаване. Посредством втората употреба – на ***колкото и да***, се задава отстъпителното отношение: очертава се образът на Султана, който добива плътност, чрез наслагването на отделни черти от характера ѝ. Противопоставянето ясно изпъква на основата на създадения контраст *сърцето ѝ е милозливо,* ***колкото и да*** *е люта*. Употребата на диалектна дума *люта* в преносен смисъл разкрива Султана като *сърдита, ядосана, гневна, озлобена* и др. Изречението продължава и с още една характеристика – щрих към образа на Султана – *опака;* визира се *своенравен човек*, който обикновено не се съгласява с другите; *опърничав, заяждащ се*.

Сред ексцерпираните източници се открояват и подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, изнесени извън изреченската структура. По този начин – изнасяйки част от елементите, създаващи отстъпителна семантика *(и по-конкретно цялото подчинено отстъпително изречение)* в отделно, следващо по ред, изречение, се поставя по-значим смислов акцент върху представената информация. Така оформен авторовият изказ не само придава контрастиращ ефект на отстъпителната семантика, но и повишава интензитетът на противопоставянето, срв.: *Исках само да кажа, че в случая*

интересите ни съвпадат. ***Колкото и да*** *не ти се вярва. („Зад маската на дявола“. Н. Пенчев);*

Сред ексцерпираните източници са откроени и случаи на отстъпителна семантика, без наличие на отстъпителни свързващи средства в рамките на изреченската структура. Тук само маркираме този начин на изразяване на отстъпителна семантика като възможен вариант. Акцентираме на факта, че отстъпката, създадена по този начин, е имплицитна – осмисля се и се възприема посредством контекста. Тя би могла да бъде предмет на самостоятелно дисертационно изследване.

Отличителен белег на този тип изразяване на отстъпителни отношения е вплитането на отстъпителната семантика в авторовия изказ, наситен с образност и метафоричност. Именно посредством тази метафоричност авторът не само придава красота и емоционалност на творбата си, но и в нея закодира посланията си. Специфична особеност при този начин на изобразяване е, че метафората е имплицитна, тя не е притежава видимост и експликация. Понякога метафората е съчетана с промени в изреченската структура, използване на обособени части, изнасяне на елемент от изречението е препозиция и др. Всичко това се прави с ясната цел да реализира и да отрази зримо авторовия замисъл, а читателят – от своя страна, опирайки се на контекстуалната среда, да разчете и осмисли идеите и посланията.

ИЗВОДИ КЪМ ТРЕТА ГЛАВА

1. През старобългарския период вътре в сложните съставни изречения протича процес на разграничаване на съюзните средства, с които се изразяват отношенията между главното изречение и отделните прости подчинени изречения. С течение на времето се осъществява постепенна специализация в употребата на съюзните средства, която способства да се разграничат подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка и подчинените обстоятелствени изречения за условие.

2. Установено е префункционализиране на съюза аще, който е бил първоначално условен съюз. Постепенно с него започват да се предават и отстъпителни отношения. Съюзите а, но и обаче служат и за изразяване на отстъпително-противопоставителни отношения.

3. Сложното съставно изречение е съ¬четание от предикативни единици, които са различни по ранг. Съществуват различни сложни съставни изречения, които изграждат йерархизирана система от типове и подтипове, класифицирани според различни критерии. Сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено изречение се характеризира с това, че явлението, за което става ду¬ма в главното изречение, се осъществява, независимо от „притесне¬нията", които му създава условието, изразено чрез подчиненото обсто¬ятелствено изречение.

4. Използваме термина „съпротивление" за изясняване същността на сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, т.е. подчиненото отстъпително изречение се „съпротивлява" срещу осъществяването на явлението, за което става дума в главното изречение. И според признака „степен на съпротивление" подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка се разпределят в две групи: а) констативни подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка; б) обобщителни подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка.

5. За въвеждане на подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка се използват специализирани отстъпителни съюзи.

6. Позицията на подчиненото изречение в рамките на изреченската структура не е постоянна. То може да заема различно място: препозиция, интерпозиция, постпозиция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеното проучване позволи да се проучат структурно-семантичните аспекти и причинно-следствени връзки, присъщи на изреченията за изразяване на отстъпителна семантика в българския език, да се открояят и систематизират репрезентациите на отстъпката и да се категоризира наблюдаваната езикова вариативност на отстъпителните отношения.

В хода на проучването се проследява механизмът на формиране на отстъпителната изреченска конструкция в българския език, като се определят нейните основни характеристики, взаимоотношенията на езиковите единици и наблюдаваната еволюционна динамика. Семантиката на отстъпителните изречения се описва на базата на основните начини на структуриране на различни синтактични нива: отношения на отстъпка, изразени в простото изречение (както и в простото усложнено изречение) и отстъпителни отношения, откроени в рамките на сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка; откроява се пресечната точка в семантиката на посочените видове изречения, изразяващи отстъпка.

Теоретичната значимост на изследването се състои в това, че многоаспектният анализ на отстъпителните отношения, осъществен на базата на богатия илюстративен материал, ни позволява да представим обективна картина на многообразието на отстъпителната семантика. Наред с това са откроени и начините за структуриране и средствата за експлициране на отстъпката на различни нива на езикова реализация в широка историческа перспектива. Значимост на изследването може да се търси и в това, че на основата на примери (различни по тип изречения, изразяващи отстъпка, извлечени от разнородни източници) се показва сложността и многоаспектността на изследваното отношение: тъй като включените за анализ и коментар изречения визуализират структурно-семантичното репрезентиране на обусловеността като езиково явление, в разработката се представя спецификата на отстъпителното отношение и контекста, в който то намира проявление.

Теоретичната стойност на изследването е свързана и с приноса му към изясняване семантиката на изречението в българския език (конкретно на отстъпителната семантика) и – съответно – към синтактичната семантика като раздел от съвременната лингвистика. Описаните характеристики и анализите могат значително да разширят и внесат допълнителни нюанси към наличните в лингвистиката знания за природата и същността на отстъпителното изречение (както на простото и простото усложнено, така и на сложното съставно с подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка). Всичко това може да бъде предпоставка за последващи обобщения, както и за теоретичното осмисляне на връзката между семантиката, синтактичната структура и изреченската репрезентация на езиково ниво.

Изследването има и *практическо значение* – откроена е и е детайлно описана смисловата страна на изреченските структури, изразяващи отстъпка. Осмислянето на семантичната структура на този тип отношения играе огромна роля и трябва да се има предвид при общуване, с цел правилното възприемане и разбиране на речта. Разработката има и друго практическо значение: ексцерпираният материал, констатациите и изводите, както и откроените закономерности, могат да послужат за основа на бъдещо по-мащабно проучване на отстъпителните отношения (в частност) или на обусловеността като езикова категория. Може да бъде приложена и в обучението на ученици, което е пряко свързано с професионалната ми реализация.

Наблюдението над изреченията за изразяването на непряка обусловеност (отстъпка) в българския език позволява да се направят следните изводи:

1. Научният интерес към изреченията за изразяване на отстъпителни отношения се заражда сравнително късно в българската езиковедска мисъл, с което се обяснява разнородността на изследователските търсения в началния етап на проучването на подчинените изречения и техните видове, на открояването на изреченията за отстъпка сред тях и на свързващите средства.

2. Сравнително малко са проучванията, свързани с отстъпителните отношения в българското просто изречение, като в някои изследвания има маркирани само отделни бележки към анализите на други синтактични категории, а в други случаи са изследвани само отделни страни на изразяването на отстъпителните отношения като специфично явление в българския език.

3. В българското просто изречение отстъпителната семантика ясно изпъква посредством употребата на обстоятелствено пояснение и обстоятелствен израз, съдържащ отстъпителна семантика, изразявани чрез морфологизирани или неморфологизирани части на изречението, или въвеждани посредством разнообразни формални показатели – предлози, съюзи и др., както и чрез включване на усилителни частици и/или модификатори в изреченската структура.

4. В българския език обстоятелственият израз, съдържащ отстъпителна семантика, няма своя запазена позиция в изречението. Той е свързан със сказуемото – характеризира го, като посочва допълнителни обстоятелства, на базата на които се създава отстъпителната семантика. Именно връзката със сказуемото предопределя и мястото му спрямо сказуемото – преди или след него, но близо до него – в рамките на простото изречение. В резултат на факта, че позицията на обстоятелственото пояснение (обстоятелствения израз) спрямо сказуемото не е строго фиксирана, в българския език се наблюдава сравнително богата вариативност в структурата на отстъпителните изречения, т.е. откроваме следните локации: препозиция, интерпозиция, постпозиция.

5. Изразяването на отстъпителна семантика в простите усложнени изречения се постига чрез включване в синтактичната им структура на обстоятелствени изрази, съдържащи обособени части, причастия, деепричастни конструкции или конструкции с отглаголно съществително на -не. Обособените части участват активно в конструирането на обстоятелствените изрази с отстъпителна семантика, защото създават базата, на която се възприемат и осмислят отстъпителните отношения. Деепричастните форми и причастията сигнализират наличието на отстъпителна семантика в простото усложнено изречение било имплицитно, било чрез съвместната им употреба редом с други причастия/деепричастия. Конструкциите на отглаголното съществително на -не участват по няколко начина в изграждането на обстоятелствените изрази с отстъпителна семантика: при съчетаване с предлога въпреки, чрез изнасяне в отделно изречение, чрез удвояване, чрез което се придава допълнителен модален оттенък на изречението.

6. Главното изречение в рамките на сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, разкрива действие, което се осъществява независимо от пречката, изразена чрез сказуемото в подчиненото обстоятелствено изречение. Според признака „степен на съпротивление“ подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка се разпределят в две групи: а) констативни подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, представящи само констатацията, че съществува „съпротивление” срещу осъ¬ществяването на действието, за което става дума в главното изречение; б) обобщителни подчинени обстоятелствени изречения за

отстъпка, обобщаващи „съпротивителната сила” на разкритото от тях условие като налично в най-висока степен.

7. В сложните съставни изречения през старобългарския период протича процес на разграничаване на съюзните средства, с които се изразяват отношенията между главното изречение и отделните прости подчинени изречения. С течение на времето се осъществява постепенна специализация в употребата на съюзните средства, които способства да се разграничат подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка и подчинените обстоятелствени изречения за условие. Префункционализира се съюзът аще, с който започват да се предават и отстъпителни отношения. Съчинителните съюзи а, но и обаче могат наред с изразяването на отстъпително-противопоставителни отношения, да изразяват и отстъпителни отношения.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Отстъпителната семантика се откроява като мащабен езиков феномен и се анализира като единна цялостна понятийно-езикова и функционално-семантична категория с конкретна синтактична структура и със специализирани свързващи средства.

2. Разкрива се многоаспектността на отстъпителните отношения, като се визуализира еволюционната динамика на синтактичните структури, чрез които се демонстрира отстъпителната семантика.

3. Допълва се представата за спецификата на лексикалните формални показатели, сигнализиращи наличие на отстъпителни отношения, както и функционирането им в границите на изреченската структура с оглед на ролята им за създаване и осмисляне на отстъпителната семантика в простите изречения, простите усложнени изречения и в сложното съставно изречение.

4. Проследяването на дистрибуцията на специализираните формални показатели в простото изречение и в простото усложнено изречение, както и на съюзните свързващи средства в сложното съставно изречение, съдържащо подчинено обстоятелствено изречение за отстъпка, допълва детайлизирането на картината на отстъпителната семантика относно механизма на изразяване на отстъпката, категоризирането на изреченията с отстъпителна семантика и многообразието от репрезентации, илюстрирани с примери от ексцерпирания материал.

СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИТЕ НА ДОНКА ИЛИЕВА

1. Ilieva, Donka. Visualization of Subordinate Circumstantial Sentences for Concession in the Context of Syntax Training in 8th Grade (Project – Research Model).– В: Български език и литература. Година LXIV (64), кн. 3, 2022, с. 283 – 291.

2. Ilieva, Donka. Simple sentences with relative semantics in the novel «Chronicle of the time of troubles» by Vera Mutafchieva. – В: МАТЕРІАЛИ ІІ Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті СВЯТИХ КИРИЛА І МЕФОДІЯ. Київ – Софія – Харків – Шумен. Харківське історико-філологічне товариство (18 травня 2022 року), с. 82 – 88. ISBN 978–966–1630–55–9.

3. Илиева, Донка. Особености на подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка в един препис на „Неделник" от Софроний Врачански. – В: Известия на НЦ „Св. Дазий Доростолски". Книга XII. Силистра, 2020, с. 163 – 171. Материали от Кръгла маса на тема „Златна Добруджа – мит и реалност", Силистра, 01.10.2020 г.

4. Илиева, Донка. Наблюдения върху подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка в повестта „Нещастна фамилия" от Васил Друмев. – В: PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2020, volume 59, book 11.3. Русе, 2020, с. 72 – 77. https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp20/11.1/11.1-12.pdf

5. Илиева, Донка. Изразяването на отстъпителна семантика в оптиката на лингвистичните проучвания. – В: Научна сесия за студенти, докторанти и млади учени. PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2021, volume 60, book 11.3. Русе, 2021, с. 52– 58. https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2021/FS.pdf

6. Илиева, Донка, Тодорка Георгиева. За функциите на съюза аще в старобългарското изречение. – В: Известия на НЦ „Св. Дазий Доростолски". Книга XIII. Силистра, 2021, с. 49 – 57. Материали от Кръгла маса на тема: „Традиция и модерност в образованието и науката", посветена по случай 50 г. от откриването на Полувисшия педагогически институт в Силистра, 25.05.2021 г.

7. Илиева, Донка. Поглед към отстъпителните изречения, проектирани на фона на лингвистичния контекст в два предговора от Ат. Т. Илиев". – В: Известия на НЦ „Св. Дазий Доростолски". Книга XIII. Силистра, 2021, с. 58 – 66. Материали от Кръгла маса на тема: „Традиция и модерност в образованието и науката", посветена на 50 г. от откриването на Полувисшия педагогически институт в Силистра, 25.05.2021 г.

8/ Илиева, Донка. Простите изречения с обстоятелствено пояснение за отстъпка в българския език. – В: PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2021, volume 60, book 11.1. Русе, 2021, с. 141– 145. https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp20/11.1/11.1-12.pdf

9. Илиева, Донка. Изразяване на отстъпка в произведенията на старата българска литература. Доклад, представен на Международен симпозиум „ЕЛИТАРНАТА КУЛТУРА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО" 20 – 22 октомври 2022 г., Археологически музей „Велики Преслав" (под печат).

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин, Любомир. Основна българска граматика. София, 1942.

Андрейчин, Любомир, М. Иванов, К. Попов. Съвременен български език. Част II**.** Учебник за I и II курс на учителските институти. София, 1957.

Апресян, Юрий Д. Системообразующие смыслы ‘знать’ и ‘считать’ в русском языке. – В: *Русский язык в научном освещении*. 2001. № 1. с. 5 – 26.

Апресян, Валентина Ю. Уступительность: механизмы образования и взаимодействия сложных значений в языке. Москва: Языки славянской культуры, 2015.

Бабов, Кирил. За произхода на някои производни предлози в българския книжовен език. –В: ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, Книга XIX, С., 1070, с. 305.

Бауэр, Ярослав. К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения (На материале чешского языка). – В: Вопросом славянского языкознания. 6. Москва, 1962, 89 – 111.

Бондарко, Александр Владимирович. Грамматическая категория и контекст. Ленинград: Наука, 1971, с. 61.

Васева, Ив. Синтактична употреба на деепричастията, София, 1962.

Виноградов, Виктор Владимирович. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. – В: *Вопросы языкознания*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1954, № 1, с. 3.

(вж. на https://vja.ruslang.ru/archive/1954-1.pdf - посетен на 09.03.2021.).

Гвоздев, Александр. Современный русский литературный язык, ч. II. Синтаксис. Москва, 1958, с. 244.

Генадиева-Мутафчиева, Зара**.** Отстъпителните съюзи в съвременния български език. – В: *Известия на Института за български език*, кн. XVI, София, 1968, с. 639 – 649;

Генадиева-Мутафчиева, Зара. Подчинителният съюз да в съвременния български език. София: БАН, 1970.

Генадиева-Мутафчиева, Зара. Отстъпителните съюзи в съвременния български език. – В: *Помагало по български синтаксис*, София: Наука и изкуство, 1979, с. 299 – 312.

Георгиева, Елена. Обособени части в българския книжовен език. София: БАН, 1964.

Георгиева, Елена. Към въпроса за семантичната характеристика на отглаголните съществителни в българския книжовен език. – В: *ИИБЕ*, Т. 19,1970, с. 152.

Георгиева, Елена. Обособените части на изречението от синтактично и от стилистично гледище, София: Народна просвета, 1983.

Георгиева, Елена. Към въпроса за типологията на усложненото просто изречение. – В: *Български език,* 1986, № 5, с. 418 – 423.

Георгиева, Елена. Словоред на усложненото просто изречение, София: БАН, 1987.

Георгиева, Тодорка. Златоструй от XII в. Увод и научно разчитане на текста. Силистра, 2003.

Георгиева, Тодорка. Тържественик от XII в. Русе, 2013.

Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис. София: БАН, 1983.

Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис. Издателство на БАН, София, 1993.

Груев, Йоаким. Основа за българска грамматика, Белград, 1858, с. 81 – 82, 85, 90.

Груев, Йоаким. Основа за българска грамматика (фототипно издание). София: Наука и изкуство, 1987, с. 105 – 106).

Дограмаджиева, Екатерина. Синтактична характеристика от типа „който и да“ в съвременния български книжовен език. – В: *В памет на проф. Ст. Стойков. Езиковедски изследвания*. София, 1974, с. 419.

Дограмаджиева, Екатерина. Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език, София: БАН, 1984, с. 7.

Златанова, Румяна. Структура на простото изречение в книжовния старобългарски език. София: УИ Климент Охридски, 1990.

Иванов, Йордан. Жития на св. Ивана Рилски. С уводни бележки от Й. Иванов. Годишник на СУ. Историко-филологически факултет. 32, 1936, с. 28 – 37.

Икономов, Тодор. Българска граматика. Пловдив – София – Русчук, 1881, с. 65, 80, 84. В Граматиката на.

Илиев, Атанас. Синтаксис. Пловдив, 1888.

Калканджиев, Петър. Българска граматика. Пловдив – София. Второ издание. 1938

Каневска-Николова, Елена. Синтаксис на съвременния български език, Смолян: Ганзуров ПРИНТ, 2020.

Костов, Никола. Българска граматика. София, 1939.

Куцаров, Иван. Очерк по функционално-семантична граматика на българския език, Пловдив: ПУ "Паисий Хилендарски", 1985, с. 29.

Куцаров, Иван. Към теорията за функционално-семантичните полета. – В: *Научни трудове, ПУ „Паисий Хилендарски“,* Т. 53, кн. 1, сб. А, 2015.

Ляпон, Майя. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений. Москва: Наука, 1986.

Маслов, Юрий. Грамматика болгарского языка, М., 1981, с. 321.

Матезиус, Вилем. О так называемом актуальном членении предложения. – В: *Пражский лингвистический кружок: Сборник статей.* Москва: Прогресс, 1967. с. 239 – 245.

Милтенов, Явор. Слова от колекцията Златоструй с неизвестен гръцки източник. София: Авалон, 2021, с. 81.

Милчева, Бистра. Отстъпителната семантика в механизма на метафората. // В: Българската стилистика и нейното изучаване в средните и висшите училища. Трудове на Великотърсковския университет, Филологически факултет, Т. 31, кн. 2, УИ „ Св. св. Кирил и Методий“, 1995, с. 207-217.

Милчева, Бистра. Отстъпителните отношения в простото и сложното изречение на съвременния български език (дисертация), София, 1997.

Младенов, Стефан. История на българския език, София: Издателство на БАН, 1929/1979, с. 336.

Момчилов, Иван. Грамматика на старобългарскыя язык по сичкото му развитьє, второ издание, Търново, 1884, с. 226, 228.

Момчилов, Иван. Граматика на новобългарския език. Фототипно издание. София, 1988.

Недев, Иван. Синтаксис на съвременния български език. София, 1992, с. 288 – 289.

Недев, Иван. Безсъюзните сложни изречения в съвременния български книжовен език, Силистра: РИТТ, 2006.

Пенчев, Йордан. Подчинените „отстъпителни“ изречения. – В: *Славистичен сборник*, София: БАН, 1985, с. 38 – 42.

Пешковский, Александър Матвеевич. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 2-е. Москва, 1920, стр. 447.

Помагало по български синтаксис. За студентите по българска и славянска филология. София: „Наука и изкуство“, 1979, с. 299.

Пометкова, Яна. Синонимни синтактични конструкции за изразяване на обстоятелствени и определителни отношения в съвременния български език. Русе: ЛЕНИ АН, 2003, с. 141.

Пометкова, Яна. Изречения с усложнена семантична структура в българския език. Русе: ЛЕНИ АН, 2012.

Пометкова, Яна. Репрезентация на каузални отношения за отстъпване в българското изречение. – В: *Език свещен. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пенка Радева*. Унив. изд., 2017, бр. 1, с. 165–174.

Попов, Константин. Съвременен български език. Синтаксис. София, 1963, с. 177.

Радева, Пенка. Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Словосъчетание и просто изречение. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, с. 107.

Радева, Пенка. Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език Сложно изречение. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, с. 5.

Рилски, Неофит. Болгарска грамматика, Крагуевац, 1835, с. 155 – 156.

Русинов, Русин. Учебник по история на новобългарския книжовен език, София: Наука и изкуство, 1980, с. 326.

Русская грамматика. Синтаксис. Т. 2, Москва: Наука, 1982, с. 83.

Савова, Ивелина, Снежана Добрева. Български синтаксис. Велико Търново: Фабер, 2016.

Срезневский, Измаил Иванович. Материалы для словаря древнерусскаго языка по писменным памятникам. Санкт Петербург. Т. I, 1893, с. 625.

Станков, Ростислав. Время и место древнейших славянских переводов. София: Херсон прес. Колекция наука. 2002, с. 61.

Стоянова-Берон, Васил Х. Първа българско-немска грамматика. Болград, 1868, с. 257 – 258, 372.

Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, „Русский язык“, 1984, с. 75 – 77.

Теодоров-Балан, Александър. Нова българска граматика. София, 1940.

Теремова, Римма М. Семантика уступительности и ее выражение в современном русском языке. Ленинград: ЛГПИ, 1986.

Теремова, Римма М. Блок обусловленности – в практическом курсе русской грамматики для иностранцев. – В: Язык и межкультурная коммуникация: материалы первой Межвуз. науч.-практ. конф. СПб.: Изд-во СПбГУП, 2004. с. 156 – 158.

Харалампиев, Иван. История на българския език. В. Търново, 1992, с. 203.

Ченева, Вера. Към въпроса за синонимията на синтактичните единици (върху материал от руски и български език). – В: *Съпоставително езикознание*, Т. 8, 1983, с. 15-19.

Ченева, Вера. Ченева, Вера. Выражение уступительных отношений в русских конструкциях с предлогом несмотря на и в болгарских конструкциях с предлогом въпреки. – В: *Съпоставително езикознание*, Т. 13, 1989, с. 5 – 10.

Ченева, Вера. За изразяването на отстъпителните отношения в простото изречение в българския език. – В: *Проглас.* бр. 4., 1995, с. 5.

Ченева, Вера. Към характеристиката на обобщено отстъпителните изречения в руския и българския език. – В: *Проглас*, Т. 9, бр. 1, 1995., с. 11 – 19.

Bauer, Jaroslav, Miroslav Grepl. Skladba spisovné češtiny. Praha: Statni pedagogické nakladatelstvi, 1975.

Belyaev, O. Systematic mismatches: Coordination and subordination at three levels of grammar // Journal of Linguistics, 51(2). 2015. P. 267–326.

Erben, Johannes. Abriss der deutschen Grammatik, Berlin, 1959, s. 131 – 133.

Havránková, Marie. Pražský lingvistický kroužek v korespondenci. Korespondence z let 1923–1974. Praha: Academia, 2008.

Mathesius, Vilém. Kořeny mého lingvistického myšlení. – B: *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon, 1982.

Sokolová, Jana. Concessivity in Contemporary Russian Linguistics. Journal of Linguistics, 2016, Vol. 67, No 1, pp. 53 – 72.